

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

магістра

на тему: **«СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ СУПРОВІД МАТЕРИНСЬКОЇ
СІМ'Ї»**

Виконала: студентка 2 курсу, групи 8.2318-сп-23
спеціальності: 231 «Соціальна робота»
освітньої програми «Соціальна педагогіка»
Н.О. Павленко

Керівник: доцент кафедри соціальної педагогіки,
канд.пед.н. _____ О.Г Лещенко

Рецензент: декан. факультету СПП, доцент
кафедри соціальної педагогіки, доцент,
канд. пед. н. _____ О.В. Пономаренко

Запоріжжя

2020

ЗМІСТ

Вступ.....	8
Розділ 1. Теоретичні основи соціально-педагогічного супроводу материнської сім'ї.....	12
1.1.Особливості функціонування материнської сім'ї.....	12
1.2.Закордонний досвід соціально-педагогічного супроводу материнської сім'ї.....	24
1.3.Особливості розвитку дітей молодшого шкільного віку у материнській сім'ї.....	29
1.4.Сутність та зміст соціально-педагогічного супроводу материнських сімей.....	35
Розділ 2. Зміст, форми та методи соціально-педагогічного супроводу материнської сім'ї	46
2.1. Методика дослідження проблем функціонування материнської сім'ї.....	46
2.2. Програма соціально-педагогічного супроводу материнської сім'ї у закладі загальної середньої освіти.....	66
2.3.Аналіз результатів упровадження програми соціально-педагогічного супроводу материнської сім'ї у закладі загальної середньої освіти.....	78
Висновки.....	84
Список використаних джерел.....	89
Додатки.....	96

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота 95 с., 6 таблиць, 3 рисунки, 72 джерела, 2 додатки.

Об'єкт дослідження: процес соціально-педагогічного супроводу материнської сім'ї.

Предмет дослідження: зміст, форми та методи соціально-педагогічного супроводу материнської сім'ї.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити програму соціально-педагогічного супроводу материнської сім'ї.

Методи дослідження: аналіз літератури, порівняння, моделювання, синтез, аналіз, інтерв'ювання, систематизація, узагальнення, спостереження, анкетування.

Теоретичне значення роботи полягає в обґрунтуванні та визначенні сутності та змісту соціально-педагогічного супроводу материнських сімей.

Практичне значення роботи полягає у розробці соціально-педагогічної програми супроводу материнської сім'ї, яка може бути використана в закладі загальної середньої освіти.

Галузь використання: заклади загальної середньої освіти, центри соціальних служб для сімей дітей та молоді.

НЕПОВНА СІМ'Я, МАТЕРИНСЬКА СІМ'Я, ДИТИНА, СІМ'Я, СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ СУПРОВІД, КОМПЛЕКСНА ОЦІНКА ПОТРЕБ, СКЛАДНІ ЖИТТЄВІ ОБСТАВИНИ, СОЦІАЛЬНІ ПОСЛУГИ.

SUMMARY

Pavlenko N.O. Social and pedagogical accompaniment of maternal family.

The qualifying work consists of introduction, 2 parts, findings, list of literature (72 items), 2 addendums on 2 pages. The qualifying work volume is 96 pages long, 88 of them – body text. There are 6 tables and 3 illustration.

The qualification work gives a theoretical analysis and describes an experimental study of the problem of socio-pedagogical accompaniment of the mother family. The methods, forms, content and essence of socio-pedagogical accompaniment of maternal families are determined.

The object of research: the process of socio-pedagogical accompaniment of the maternal family.

The subject of research: content, forms and methods of socio-pedagogical accompaniment of the maternal family.

The purpose of the research: to theoretically substantiate and experimentally test the program of socio-pedagogical accompaniment of the maternal family.

The research tasks are:

- identify the features of the maternal family functioning;
- to analyze foreign experience of social and pedagogical accompaniment of the maternal family;
- to reveal the peculiarities of the child's development in the maternal family;
- to determine the essence and content of socio-pedagogical accompaniment of maternal families;
- experimentally verify the programme of socio-pedagogical accompaniment for the maternal family.

The 1 part “Theoretical foundations of socio-pedagogical accompaniment of the maternal family” describes the peculiarities of the functioning of the maternal family; foreign experience of socio-pedagogical accompaniment of the maternal family; peculiarities of the development of children of primary school age in the

maternal family; the essence and content of socio-pedagogical accompaniment of maternal families.

The 2 part, "Content, forms and methods of socio-pedagogical accompaniment for the maternal family", presents the results of the methodology for investigating problems related to the functioning of the maternal family. A programme of social and pedagogical accompaniment of the maternal family at school is being developed and implemented.

The results analysis has proved the effectiveness of formulated and implemented program socio-pedagogical accompaniment for the maternal family.

Keywords: incomplete family, maternal family, child, family, socio-pedagogical accompaniment, comprehensive needs assessment, complex life circumstances, social services.

ВСТУП

В сучасному житті кожен день зростає чисельність сімей, в яких виховання дитини здійснюється тільки матір'ю. Це може бути пов'язано з ростом розлучень, зі смертю батька, з бажанням матері однієї народити і виховувати дитину. Найбільш злободенною проблемою одиноких матерів, вдів та розлучених жінок є не тільки матеріальні нестатки а й психологічна невпевненість і глибинний страх перед завтрашнім днем, особливо на першому етапі життєвого періоду, коли жінка залишається сама з дітьми. Велике напруження, побоювання, переживання, низька самооцінка, невпевненість у собі, почуття самотності, «покинутої» або «я ні кому не потрібна» – всі ці почуття присутні у жінок в кризових ситуаціях. Таким жінкам необхідна своєчасна та професійна правова, психологічна, освітня, консультаційна допомога з боку органів державної влади, місцевого самоврядування, громадських організацій. Виховання дитини це, безумовно, велика відповідальність, і тому держава не може обходити увагою жінок, які змушені одні виховувати дитину.

На 1 січня 2018 року згідно з державною службою статистики України у 2017 році в Україні зареєстровано 249,5 тис. шлюбів (7,5 шлюбу на 1000 наявного населення). Разом з тим зареєстровано 33,2 тис. розірвань шлюбів в органах державної реєстрації актів цивільного стану та задоволено судами першої інстанції 95,6 тис. заяв і позовів про розірвання шлюбу. Коефіцієнт розлучуваності – 3,3 розлучення на 1000 наявного населення. (див. додаток А).

В наш час важливо підтримувати та супроводжувати неповні сім'ї, а саме материнські тому що часто жінці не вистачає часу, знань, сил, можливостей для здійснення повноцінного розвитку дитини в умовах неповної сім'ї. Тому такі сім'ї потребують додаткового інтересу з боку соціальної роботи та соціальної педагогіки для забезпечення повноцінного становлення майбутнього нашої держави. Значить, вивчення суті і специфічності соціально-педагогічного

супроводу материнської сім'ї вважається актуальною темою для вивчення в області соціальної роботи.

Негативні наслідки відсутності підтримки материнський сімей можуть проявлятися у функція організації дозвілля та відпочинку яка має велике значення для розвитку дитини, проведення часу з батьками зближує їх. В неповній сім'ї дана функція не виконується в повній мірі.

В Україні права одиноких матерів захищені Законами України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» «Про відпустки» «Про охорону дитинства» та іншими нормативно правовими актами. Проте чимало жінок просто не усвідомлюють своїх прав, не знають про рух на їх захист і розглядають систему прав людини, як щось абстрактне, що їх не стосується. Хоча активна діяльність, у першу чергу, таких міжнародних організацій як ООН, МОП, ОБСЄ та інші, упродовж останніх десятиліть зробили права жінок більш окресленими. Одними з них є: Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації по відношенню до жінок (1979 р.); Ліквідація дискримінації по відношенню до жінок в області освіти; Конвенція про права дитини (1989 р.).

Також соціальну допомогу неповним сім'ям, в тому числі й батьківським, надають Центри матері й дитини. Метою діяльності центрів є проведення соціальної роботи, спрямованої на профілактику соціального сирітства, з особами, що тимчасово проживають у центрі.

Питання сім'ї, її специфіку, проблем особистісного становлення дитини у неповних сім'ях, питання типології сімей, функції сім'ї, основні проблеми та види психологічної допомоги перебували у центрі уваги багатьох видатних і відомих психологів: А. Адлер, К. Хорн, К. Юнг, Е. Еріксон, І. Доброгаєва, П. Лесгафт, Г. Фігдор, Л. Виготський, Е. Берна, М. Боуена, Д. Видри, Д. Віткіна, У. Огборн, З. Фройда, Є. Ейдемільер та інші, вважали чинником, що впливає на розвиток людини, особливості її взаємовідносин в дитинстві зі своїми батьками.

Серед українських вчених психологічну проблематику сім'ї глибоко досліджували: В. Заслуженюк, В. Семиченко, О. Ліщинська, О. Максимович,

В. Постовий, Р. Овчарова, О. Петрунко, Л. Повалій та багато інших.

В останні роки фахівці частіше стали звертати увагу на специфіку положення цих сімей в нашому суспільстві. Негативні процеси, породжені сучасною соціально-економічною ситуацією, проявляються особливо яскраво, саме на вихованні дітей з неповних сімей. Розлучення батьків, нестабільний, конфліктний стиль відносин в таких сім'ях спотворюють умови ранньої соціалізації, опиняючись причиною нервово-психічних розладів, фактором ризику виникнення асоціальної поведінки, особистісної деформації, сприяючи виникненню проблем взаємин дитини з соціальним оточенням. Все це ускладнює вирішення виховних завдань в умовах неповної сім'ї.

Соціальний педагог повинен прагнути по можливості, запобігти проблемі, вчасно виявити й усунути причини, що її породжують, забезпечити превентивну профілактику різного роду негативних явищ. А тому об'єктом впливу соціального педагога можуть бути материнські сім'ї.

Враховуючи вищесказане, ми вважаємо, що тема магістерської роботи «Соціально-педагогічний супровід материнської сім'ї» є актуальною.

Об'єкт дослідження: процес соціально-педагогічного супроводу материнської сім'ї.

Предмет дослідження – зміст, форми та методи соціально-педагогічного супроводу материнської сім'ї.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити програму соціально-педагогічного супроводу материнської сім'ї.

Завдання дослідження:

- визначити особливості функціонування материнської сім'ї;
- проаналізувати закордонний досвід соціально-педагогічного супроводу материнської сім'ї;
- розкрити особливості розвитку дитини у материнській сім'ї;
- визначити сутність та зміст соціально-педагогічного супроводу материнських сімей;
- експериментально перевірити програму соціально-педагогічного

супроводу материнської сім'ї.

Для виконання поставлених завдань, ми будемо використовувати наступні методи:

- теоретичні – аналіз, систематизація, узагальнення, дозволять опрацювати наукові джерела, вивчити психодіагностичні матеріали, визначити сутність соціально-педагогічного супроводу материнської сім'ї.

- емпіричні – спостереження, порівняння, анкетування, порівняння є важливим у нашому дослідженні в рамках аналізу міжнародного та національного досвіду соціальної роботи з материнськими сім'ями, який допоможе обрати правильний шлях для подальшого розвитку цієї сфери. В нашій роботі метод порівняння допоможе саме порівнювати дітей з повних та неповних сімей. В рамках кваліфікаційної роботи буде проведено анкетування з дітьми з повних та неповних сімей для того щоб виявити їхні психічні особливості, специфіки розвитку та потенціал методів педагогічної роботи в цій сфері, а також буде проведена оцінка потреб материнської сім'ї.

Крім того, методами дослідження даної роботи є: аналіз літератури, моделювання. Принципами дослідження даної роботи є: термінологічний принцип, принцип об'єктивності, пізнавальний, системний принцип.

Теоретичне значення роботи полягає в обґрунтуванні та визначенні сутності та змісту соціально-педагогічного супроводу материнських сімей.

Практичне значення роботи полягає у розробці соціально-педагогічної програми супроводу материнської сім'ї, яка може бути використана в закладі загальної середньої освіти.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОГО СУПРОВОДУ МАТЕРИНСЬКОЇ СІМ'Ї

1.1. Особливості функціонування материнської сім'ї

Питання сім'ї, її специфіку, основні проблеми та види психологічної допомоги перебували у центрі уваги багатьох видатних і відомих психологів: А. Адлер називав її суспільством у мініатюрі, від цілісності якого залежить безпека всього великого людського суспільства, також з ним погоджувались автори класичних напрямлень психотерапії К. Хорн, К. Юнг, Е. Еріксон та вважали чинником, що впливає на розвиток людини, особливості її взаємовідносин в дитинстві зі своїми батьками [1, 37].

Проблемою особистісного становлення дитини у неповних сім'ях займалися такі вчені: І. Доброгаєва, П. Лесгафт, Г. Фігдор та інші. Згідно робіт науковців, виховання дитини в неповній сім'ї (розлучення батьків, смерть одного із батьків, народження дитини матір'ю-одиначкою) особливо у ранньому віці, обумовлює формування деструкцій психіки.

Г. Фігдор зауважував на впливові розлучення батьків на психічний розвиток особистості і як упередити його травматичний вплив на подальше життя дитини, у наукових студіях Г. Фігдор, досліджуючи вплив розлучення батьків на психіку дитини, зробив акцент: «...на психодинаміці дитячих переживань під час і після розлучення батьків, яку допомогу дитині надають оточуючі, значну увагу приділив не лише вивченню впливу травматичних переживань (розлучення батьків), але і подоланню, подальшій дії розлучення на життя дитини...» [2, 153]. Вищезазначені дослідники наголошують на негативному впливові розлучення на дитину, що проявляється у виникненні у суб'єкта почуття роздратування, самотності, покинутості, страху, депресії, підвищення агресивного потенціалу тощо.

Л. Виготський вважав що психічний розвиток дитини визначається її емоційним контактом з близькими людьми. Питання типології сімей, перебували у центрі уваги таких психологів: Е. Берна, М. Боуена, Д. Видри, Д. Віткіна, У. Огборн, З. Фрейда та ін.

Їх дослідження стали теоретичною й методологічною базою фундаментальних і прикладних розробок проблематики сім'ї в психології, здійснених такими психологами, соціологами, соціальними педагогами:

О. Бондарчук вивчав проблему підготовки молоді до батьківства [3, 38], Ю. Борисенко вивчав феномен батьківства та виконання ролі батька [4, 123], В. Дружинін підкреслює, що сім'я прямо або опосередковано відображає всі зміни, що відбуваються в суспільстві, хоча і має відносну самостійність, стійкість [5, 116], О. Захаров присвячував свою увагу особливостям впливу сімейних взаємовідносин на становлення особистості дитини [6, 109], Є. Ейдемільер розкривав функції сім'ї та їх вплив на сімейну взаємодію [7, 113], І. Кон розкривав особливості функціонування і розвитку молоді сім'ї, а також зміст, форми, методи, умови та проблеми підготовки молоді до сімейного життя [8, 37].

Серед українських вчених психологічну проблематику сім'ї глибоко досліджували: В. Заслуженюк присвятив свої наукові праці висвітленню різних аспектів сім'ї як провідного інституту соціалізації дитини [9, 173], В. Семиченко обґрунтував науково-педагогічні засади виховання дитини в сім'ї [9, 185], О. Ліщинській належать історично-етнографічні дослідження української сім'ї [10, 105], О. Максимович розкривав основні теоретико-методологічні напрямки з питань дослідження неповної сім'ї, а саме соціально-педагогічні проблеми розлученої сім'ї [11, 124], В. Постовий займався проблемами педагогічної культури батьків [11, 130], Р. Овчарова розкривала питання діяльності інституту батьківства та сутності закономірностей взаємодії батьків і дітей [12, 208], О. Петрунько займався проблемами стабільності шлюбу й сім'ї, умовами створення психологічно здорової сім'ї [13, 30], Л.Повалій має чимало досліджень присвячених висвітленню психотравмуючих

наслідків сімейних конфліктів [14; 15].

Всі вище перераховані вчені крім цих праць глибоко досліджували психологічну проблематику неповної сім'ї, а також до них приєднувались О. Валакірева, Л. Карамушка, С. Собкова, Т.Титаренко.

Саме дослідженням проблем, котрі виникають у дітей, які виховуються в неповній сім'ї, займаються такі фахівці, як: Т. Пухова, Б. Кочубей, Є. Григор'єва та ін. Всі вони, розходячись в якихось аспектах, приходять до єдиної думки, що не будь-яка повна сім'я є нормальним середовищем для повноцінного розвитку та виховання дитини, але все ж наявність в сім'ї обох батьків допомагає успішніше вирішувати багато завдань, пов'язаних зі збереженням її психічного та особистісного здоров'я.

Вивченням проблеми виховання в неповних сім'ях займалися: І. Дементьєва одним з основних критеріїв ефективності сімейного виховання вважає ідентифікацію дітей з батьками, також автор розглядає питання про освіту і професійну орієнтацію дітей після розлучення батьків, психологічні особливості особистості таких дітей [16; 17; 18], Н. Зубарьова у своїх роботах зачіпає такі питання, як ступінь соціальної відповідальності підлітків з неповних сімей, технологія індивідуальної роботи з дітьми і підлітками з неповних сімей, негативні фактори виховання дітей у таких сім'ях [17, 15], М. Костенко переважно розглядає неповні батьківські сім'ї. Основними формами у соціально-педагогічній роботі з неповною батьківською сім'єю він виділяє: «...індивідуальне консультування, групи само- і взаємодопомоги, організацію дитячих дозвільних заходів і сімейного відпочинку та бесіду...» [19; 20]. Відтак, відбувається спроба умовного доповнення неповної родини за рахунок залучення наставника та формування більш дружнього колективу для вирішення особистісних проблем.

І. Юрченко розглядав функціонально неповні сім'ї їх характерні риси та проблеми, дослідження особливостей внутрішньо-сімейної ситуації у функціонально неповних сім'ях за допомогою проективної методики «Малюнок сім'ї» а також основні психолого-педагогічні особливості неповних

сім'ей в сучасній Україні [21; 22; 23]. Розробки проблематики сім'ї вітчизняними вченими здебільшого базуються на досягненнях зарубіжних дослідників сімейних відносин і на порівняльному аналізі багатих сімейних традицій українського народу. Сьогодні вже напрацьовано багато науково-методичних розробок у сфері соціальної роботи і соціального захисту неповної сім'ї, розроблено практичні рекомендації щодо соціального супроводу материнської сім'ї тобто супровід є містком для дитини з неповної сім'ї задля ефективного включення в суспільні процеси, конкретні методики соціальної роботи, визначено алгоритм і моделі соціальної допомоги таким сім'ям. Проблемами організації соціального захисту неповної материнської сім'ї в Україні займалися: «...Г. Бевз, І. Грига, Т. Гурко, З. Зайцева, І. Зверева, А. Капська, Л. Кулачок, І. Мигович, Л. Міщик, І. Трубавіна та інші...» [24, 76].

Аналіз літератури з проблематики неповної сім'ї демонструє, що:

- найбільша турбота дослідників привертає розірвання шлюбу та його вплив;
- даний різновид неповної сім'ї вважається більш дослідженим;
- знавці показують власне на те, що основна маса неповних сімей – неблагополучні сім'ї;
- соціологічні дослідження показують на те, власне що неповнота сім'ї впливає не лише тільки на психолого-педагогічну сферу, але і поглиблено впливає на соціально-матеріальне становище;
- мало розроблені і висвітлені технології та моделі суспільної роботи і державного захисту неповної сім'ї.

Незважаючи на значну увагу дослідників до організації соціального захисту різних неповних материнських сімей, недостатньо розробленими залишаються критерії ефективності функціонування саме дітей з неповних сімей. Саме тому набуває актуальності дослідження їх особистісного розвитку в умовах неповної материнської сім'ї.

Сім'я – соціальна група, яка складається з: «...людей, які зазвичай

перебувають у шлюбі, їхніх дітей (власних або прийомних) та інших осіб, поєднаних родинними зв'язками з подружжям, кровних родичів, і здійснює свою життєдіяльність на основі спільного економічного, побутового, морально-психологічного укладу, взаємної відповідальності, виховання дітей...» [25]. Трансформація розуміння родини в напрямку європейських цінностей та стандартів значно змінює та вивільняє потенціал розвитку дитини в напрямку творчості та саморозвитку.

Сім'я не тільки задовольняє потреби людей, які створюють сімейний союз, а й виконує цілу низку соціальних функцій. І тому є невід'ємною частиною соціальної структури суспільства. Функції сім'ї [26]:

1) репродуктивна функція, тобто функція дітонародження, відтворення населення.

2) господарсько-побутова функція. Вона пов'язана із підтримкою на належному рівні господарських та побутових умов для підтримання фізичного здоров'я членів сім'ї, догляд за дітьми;

3) економічна функція, яка передбачає накопичення матеріальних благ одними членами сім'ї для інших у випадку непрацездатності чи у зв'язку з іншими причинами;

4) виховна функція, що включає виховання батьками молодого покоління на основі збереження та передачі молоді основних духовних та культурних цінностей, трудових навичок;

5) функція соціалізації. Полягає в задоволенні потреб у батьківстві та материнстві, контактах з дітьми, їх вихованні, самореалізації в дітях, сімейне та суспільне виховання взаємопов'язані, доповнюють один одного і можуть, у певних межах, навіть замінювати один одного, але в цілому вони нерівнозначні і ні за яких умов не можуть стати такими;

6) комунікативна функція, в ході реалізації якої відбувається задоволення потреб людини в спілкуванні на основі взаєморозуміння та підтримки, в ізоляції, в усамітненні.

7) регулятивна функція, під час якої сім'єю здійснюється моральна

регламентація поведінки членів сім'ї у спілкуванні один з одним та з іншими людьми.

8) функція взаємодопомоги, що пов'язана з роллю сім'ї в наданні необхідної допомоги членам своєї родини та іншим людям чи соціальним групам.

9) дозвільна функція, котра передбачає задоволення потреб у спільному проведенні дозвілля.

10) духовного спілкування - розвитку особистостей членів сім'ї, духовне взаємозбагачення;

11) соціально-статусна – надання певного соціального статусу членам сім'ї, відтворення соціальної структури;

12) психотерапевтична – дозволяє членам сім'ї задовольняти потреби в симпатії, повазі, визнанні, емоційній підтримці, психологічному захисті.

Структура сім'ї – це вся сукупність відносин між членами сім'ї, яка включає відносини спорідненості, морально-духовні відносини та відносини влади й авторитету. Структура сім'ї визначається найчастіше як проста (подружжя, мати з дитиною), нуклеарна (батьки і неповнолітні діти) чи розширена (нуклеарна сім'я та інші родичі, що проживають разом, – бабусі, дідусі, онуки, тітки, дядьки, двоюрідні брати й сестри тощо) [27].

Соціальна робота з сім'єю – це система взаємодії соціальних органів держави і суспільства та сім'ї, спрямованої на покращення матеріально-побутових умов життєдіяльності, поширення її можливостей у здійсненні прав і свобод, забезпечення повноцінного фізичного, морального та духовного розвитку усіх її членів, залучення до трудового, суспільного – творчого процесу [28].

Неповна сім'я – це один з основних соціально-демографічних типів сучасної сім'ї. Це сім'я, де немає традиційної системи мати-батько-дитина. Відповідно до Закону України «Про охорону дитинства», прийнятому у 2001 році, неповною сім'єю вважається сім'я, що складається з матері або батька і дитини (дітей). В Україні феномен неповної, найчастіше «материнської», сім'ї –

це не сумне виключення з правил, а досить поширене явище. Неповна сім'я стала нормою повсякденного життя, що вимагає посилення уваги до її проблем і потреб з боку суспільства і держави, ретельного вивчення причин і наслідків цієї сімейної структури, надання оперативної і дієвої допомоги. Види такої допомоги та особливості її надання мають залежати від виду неповної сім'ї: «...на сьогодні існують класифікації неповних сімей за різними ознаками. Зокрема за причинами, внаслідок яких вони утворилися – розлучення, смерть одного з батьків, народження дитини поза шлюбом, позбавлення батьківських прав одного з батьків...» [26, 171]. Неповні сім'ї є наслідком загострення соціальних, економічних та військово-політичних проблем країни, а відтак і вирішення цієї проблеми мають перейматись суспільно-державні установи, такі як соціальні служби. Та інші соціальні організації.

Неповна сім'я є вагомим наслідком руйнації первинних соціальних інститутів в умовах кризи ринкового суспільства. Важливість проблеми підкреслює те, що у відносинах з власними батьками малюк застосовує імпринтинг задля засвоєння здатності міжособистісного спілкування, статево-рольові зразки поведінки та всього іншого. Повернемося до базового поняття: «...Материнська сім'я – це невелика група з частковими неповними зв'язками, де немає класичної системи відносин мати-батько-дитина...» [29, 78]. В сучасних умовах зазначені соціальні ролі батьків можуть виконувати особи різної (або однієї) статі, але порушення міжособистісних зв'язків створює відповідну зміну родинного статусу.

Неповні сім'ї можуть утворюватися за різних обставин. Одним з перших видів є неповні сім'ї, які виникли за рахунок біологічної відсутності одного з батьків: природньої смерті, позашлюбного народження, сурогатного материнства та штучного запліднення. Подібні причини можуть супроводжуватись небажанням мати повний склад родини.

Крім того, неповні родини можуть створюватись за рахунок дії соціальних чинників: розлучення, виїзд батьків на заробітки закордон або фіктивне розлучення заради соціальних пільг та благ. Зазначені причини є

найбільш впливовими, так як вони нівелюють цінність сім'ї в очах дитини.

Не менш складними є соціально-правові причини виникнення неповні сім'ї, що передбачають втрату батьків за рахунок позбавлення батьківських прав, їх пияцтва, загибель батьків малолітніх дітей, відбування батьками покарання в місцях позбавлення волі та оформлення прав опіки (піклування) над дітьми ким-небудь з їх родичів. Такі сім'ї, звісно, мають низький рівень доходів, на жаль, інколи вони не можуть використовувати свій авторитет, здатність контролювати ситуацію, тому часто діти демонструють девіантні форми поведінки.

Причин збільшення числа материнських сімей безпосередньо зв'язаний зі сферою шлюбно-сімейних відносин: «...зміна моральних норм в області статевих взаємин, поширення дошлюбних зв'язків, зміна традиційних ролей (сімейних) чоловіків й жінок, втрата сім'єю своєї виробничої функції, невідповідність молоді до шлюбу, завищені вимоги стосовно шлюбного партнера, алкоголізм і наркоманія...» [29, 78]. Відтак, працівники патронажних соціальних служб мають враховувати цілий комплекс причин для того, щоб поновити втрачений родинний статус.

Найбільш часто розпад сім'ї пов'язаний з розірвання шлюбу подружжя. Про що говорить і Державна статистики України (див. додаток А). Найбільш поширеними підставами розлучень вважаються пияцтво, несхожість характерів, зрада або ж створення іншої родини. У переважній більшості випадків ініціатором розірвання шлюбу виступає жінка. Сьогодні, до вказаних причини розлучення можна додати і розбіжність у політичних поглядах, а також небажання деяких жінок чекати своїх чоловіків під час проведення АТО та доглядати за ними після каліцтва від військових поранень.

Ризикованою формою стосунків є ранні шлюби. З одного боку, вони міцні першим і єдиним коханням. З іншого боку: «...вони стимулюються соціальною та громадянською незрілістю подружжя, їх безвідповідальним, легковажним ставленням до сім'ї, а ще нарощуванням кількості вимушених шлюбів, внаслідок вагітності та народження малюка...» [30, 35]. Це пов'язано зі зміною

моральних норм в області статевих відносин, поширенням дошлюбних зв'язків, невідповідності молоді до шлюбу, завищенні вимог до подружнього партнера та інше. Таким чином, історія Ромео і Джульєтти складна як у творі, так і на практиці.

Існує ряд проблем, які стосуються материнських сімей, до яких відносяться соціально-економічні, педагогічні, медичні й психологічні. Серед проблем неповних сімей в більшості випадків особливо гостро стоїть проблема економічного характеру (матеріальні труднощі, випробовувані сім'єю). Не завжди в родині буває одна дитина. В основному всі виховують по кілька дітей, але останнім часом кількість дітей збільшує саме у неблагонадійних родинах.

В таких умовах мати вимушена брати на себе всю відповідальність за виховання дітей. У материнських сім'ях до перерахованих вище проблем додається відсутність материнської ласки, без якого виховання дітей теж не може бути повноцінним, більшість одиноких матерів не можуть здійснювати одночасно функції материнства (турбота про дитину, приготування їжі та інші домашні клопоти) і батьківські функції (стабільний грошовий зарібок в сім'ї), найчастіше основною причиною є – надмірна зайнятість на роботі, що не дозволяє приділяти дітям достатньої уваги.

Серед проблем материнських сімей особливо гостро стоїть проблема їх функціонування як інституту виховання й соціалізації дітей. Специфічний спосіб життя сім'ї з одним із батьків відчутно відбивається на виховному процесі: «...відсутність одного із батьків в сім'ї може стати причиною неповноцінного, невдалого виховання дітей. Саме тому виховання у неповній сім'ї здебільшого виконується частково. Дитина стає надана або самому собі, або на піклування близьких родичів (бабусі, дідусі, сестри тощо)...» [31, 123]. Брак виховання мають заповнювати інші соціальні інститути (освіта, виробництво). Інколи до цього долучається і вулиця.

Тобто самою вагомою проблемою є те що діти які виховуються в сім'ях з одною матір'ю, позбавлені прикладу взаємин чоловіка й жінки в родині, тобто не бачать поведінку своєї статі, що негативно впливає на їхню соціалізацію в

цілому й на підготовленість до майбутнього сімейного життя зокрема.

У материнських неповних сім'ях хлопчики не бачать приклад чоловічого поведіння в родині, що сприяє формуванню в процесі їхньої соціалізації неадекватного уявлення про рольові функції чоловіка, батька. На соціалізацію дівчаток, які виховуються в материнських неповних сім'ях, впливає поведіння незаміжньої матері в родині, що спотворює їхні уявлення про рольові функції жінки, дружини, матері. Доволі часто цих дівчат переслідуює страх неповної родини у дорослому житті, що призводить до пригнічення волі та самостійності іншого партнера родинних відносин.

У материнській сім'ї, метрі, неважко створити у дитини негативне уявлення про відсутнього батька, особливо якщо це розлучення: «...жінка, що залишилася з дітьми без чоловіка, повинна дуже постаратися, щоб її дитина не подумала, що всі чоловіки погані, хлопчику, який це чує, важко повірити, що бути чоловіком добре...» [27, 114]. Через те, що діти в неповній родині не можуть спостерігати відносини між чоловіками й жінками, то вони виростають, не маючи цілісної моделі цих відносин.

Психологія і педагогіка оцінює показник ідентифікації дітей зі своїми батьками одним з основних критеріїв ефективності сімейного виховання. При цьому дитина виражає прийняття моральних і ідеологічних норм своїх батьків. Наступна соціальна характеристика, що вимагає уваги суспільства до неповної сім'ї з неповнолітніми дітьми, пов'язана з якістю здоров'я останніх. Вчені-педіатри, що досліджують рівень здоров'я дітей, приходять до невтішного висновку: діти з неповних сімей значно частіше піддані гострим і хронічним захворюванням. Жінка змушена, насамперед, виконувати функції матеріального забезпечення сім'ї на зміну традиційно материнським обов'язкам виховання й зміцнення здоров'я дітей.

Традиція «самотніх батьків» сьогодні фактично тільки зароджується. У СРСР такі випадки були вкрай рідкісні. Консервативно настроєні судді, практично завжди віддавали дітей на піклування матері. Якщо ж дитина і передавався на виховання батькові, то тільки лише «як виняток» – наприклад,

коли мати страждала алкоголізмом або психічним захворюванням. Фахівці відзначають, що в цілому одиноких батьків, та одиноких матерів характеризує ряд загальних особливостей: більш обмежене соціальне життя, трохи більш демократичний стиль сімейного життя та наявність певних труднощів при вступі в новий шлюб. Поряд з цим у них є свої специфічні соціально-психологічні труднощі. Самотні батьки отримують більше допомоги з боку друзів і родичів, зате у них сильніше, ніж у матерів, звужується коло спілкування. Якщо самотні матері відчують труднощі з виробленням в дітях почуття дисципліни, то батьки стурбовані нестачею емоційної близькості з дітьми, особливо з доньками. Тим не менш, як зазначає І. Кон: «...хоча в обох випадках неповна сім'я створює різного порядку труднощі, відсутність одного з батьків не виключає можливості нормального розвитку дитини і якоїсь компенсації відсутнього батьківського чи материнського впливу...» [8, 270].

Таким чином, сам по собі факт «неповноти» сім'ї ще не є головною і неминучою ознакою «однобокого» виховання дитини представником однієї статі. Тим не менш, безумовно і те, що прикладів неблагополучного виховання дітей у неповних сім'ях все-таки вистачає. Не можна скидати з рахунків і вплив зовнішнього середовища. Дитина з материнської сім'ї частіше виявляється об'єктом морально-психічного тиску з боку дітей з благополучних повних сімей, власне що веде до формування відчуття нерішучості, а часто і озлобленості, злості. Такі діти мають всі шанси не сформувати альтруїстичні і гуманістичні якості, риси, без яких не можна створення вже особистої благополучної сімейної обстановки. Формування особистості дитини ще більше ускладнено, якщо він був свідком або учасником всіх домашніх інцидентів і скандалів, які привели його батьків до розлучення. Зберігається прихильність до батька, при ворожому ставленні до нього матері може стати причиною роздвоєння психічного життя дитини, його особистості. Дослідження психології злочинців демонструє, власне що першим поштовхом у формуванні їх протиправної поведінки вважається внутрішнє відчуження дитини від сім'ї і школи. Виховувати в нервовій обстановці (то надмірної опіки, то відчуження)

дитині з неповної сім'ї важко не потрапити на подібний шлях. До даного ще треба додати, власне що в неповній сім'ї не тільки порушений психічний клімат, вона ще як виявилось більшою мірою ізольованою, відірваною від навколишнього світу. Ось чому серед неповнолітніх правопорушників гігантська частка припадає на вихідців з неповних сімей.

Вчені виділяють три основні умови, які мають позитивний виховний вплив на дитину, яка живе з матір'ю після розлучення:

- батьки домовляються, як будуть спілкуватися і впливати на виховання дитини, відвідувати школу, розв'язувати проблеми, пов'язані з хворобою дитини, її відпочинком під час літніх канікул;

- після розлучення батьків підтримуються взаємовідносини у дитини з батьком, дідусем, бабусею, іншими родичами;

- батьки мають домовитися про вирішення проблеми, яка раптово виникла, і вносить відповідні зміни у їхнє спілкування з дитиною [10; 12].

Практика засвідчує, що більшість розлучених матерів зберегли віру в щасливе життя, віддають свою любов дітям, і така сім'я живе спокійно, труднощі долаються легше. Новий же, повторний шлюб, не завжди може компенсувати дитині травму, одержану після розлучення батьків. У більшості випадків діти не визнають бажання матері (батька) влаштувати особисте життя і дуже переживають той період, коли в сім'ю приходять нова людина. Дитина може протестувати навіть проти тієї людини, яка йому подобається, боячись втратити материнську турботу і любов. У такому разі потрібно відмовитись від нового шлюбу і почекати, поки дитина заспокоїться, тому що вона може втекти з дому або створить таку напруженість, що і цей шлюб розпадеться [14].

Таким чином, можна сказати, що кількість материнських сімей з кожним роком збільшується, росте число розлучень. Це пов'язано з системним ускладненням умов родинного існування та трансформацією ролі сім'ї у житті суспільства. Необхідні конкретні заходи щодо вирішення проблем такої слабозахищеної сімейної групи, як материнська сім'я. Тому соціально-педагогічний супровід є актуальним.

1.2. Закордонний досвід соціально-педагогічного супроводу материнської сім'ї

Вивчаючи це питання хотілось би відразу з прикладу роботи з материнською сім'єю саме у США, так як вони відірвались далеко вперед в цій сфері. У США держава не надає значної підтримки неповним сім'ям, цю місію покладено на штати і соціально-територіальні співтовариства. В США широкого розвитку набули групи самопомоги і групи підтримки. Вони об'єднані в організацію «Батьки без партнерів», що налічує до 210600 чоловік, 65% яких становлять розлучені жінки середнього класу. Члени організації надають один одному юридичну допомогу, виступають за вдосконалення податкової політики, житлового законодавства, обмінюються педагогічним досвідом, ведуть інформаційну діяльність, сприяють розвитку різноманітних форм соціальної опіки і догляду за дітьми. Роботу з неповними сім'ями в США класифікують за такими двома напрямками: «робота в домашніх умовах» та «робота поза домом». Перший передбачає такі соціальні послуги: соціальний захист, сімейна терапія, фінансова допомога, денний догляд за дітьми, послуги, пов'язані з веденням домашнього господарства [39, 38].

У США щоб допомогти батькам зберегти сім'ю робітники соціальних служб спочатку спостерігають за тим, що відбувається в їхніх домівках. Вони консультують батьків та дітей, надають їм корисну інформацію і радять використовувати всі можливості, аби зберегти нормальні стосунки. Іноді, не дивлячись на надану допомогу з боку соціальної служби, батьки не можуть знайти спільну мову і це призводить до розлучення. Соціальні служби – це підприємства, установи та організації різних форм власності і відомчої підпорядкованості, а також громадяни, які надають соціальні послуги особам, що перебувають у складних життєвих обставинах і потребують сторонньої допомоги. Слід також згадати про те, що у США в 1908 році Ф. Парсоном була створена соціальна служба «Гайденс»: «...походить від дієслова «гайд», яке означає «вести, направляти» – це допомога людям у складних ситуаціях. Ця

служба включає велике коло працівників: психологів, соціальних працівників, вчителів-консультантів, лікарів, секретарів. Працівники «Гайдене» вважають, що діти із неповних сімей є жертвами розлучення батьків...» [39, 40]. Служба спрямовує всі свої сили, щоб об'єднати сім'ї, які розпалися. Соціальний працівник намагається врегулювати непорозуміння, які виникли між батьками та ставить за мету захистити, насамперед, інтереси дитини. Соціальному педагогу, який працює з неповною сім'єю потрібно провести реабілітаційну роботу з матерями і дітьми після розлучення, допомогти впоратися з життєвими труднощами, розв'язати питання, що стосуються інтересів дитини. Вони також можуть брати участь у судових засіданнях під час розлучення, в процесі якого вирішується доля дитини – з ким їй залишитися жити.

В Австралії самотні батьки отримують державну допомогу на дітей залежно від власного заробітку: «...Тут в 1989 році створено спеціальний державний фонд, куди перераховується фіксований відсоток від заробітку того з батьків, хто не сплачує аліменти. З цього фонду розлучені самотні батьки без аліментів дістають допомогу незалежно від власної зарплати. Вдови з неповнолітніми дітьми і ті, яким вже виповнилось 50 років, мають особливі пенсії...» [40, 50]. В Австралії діє спеціальна державна програма, що стимулює вступ самотніх матерів до вузів, де вони за успішного тестування отримують одночасно з державною допомогою і стипендію. Така практика сприяє не лише професійному зростанню, психологічному самопочуттю жінок, але й вихованню дітей.

В країнах Заходу підтверджують ефективність як материнської чи батьківської, так і спільної турботи про дитину. Соціальні працівники, психологи пропонують колишньому подружжю максимально об'єктивний варіант стосунків для співробітництва в інтересах дитини. Цьому підпорядковується практика усиновлення, опіки та інші засоби, покликані мінімізувати нестачу належної допомоги і впливу одного з батьків. Соціальні працівники виступають консультантами, помічниками, захисниками, організаторами і координаторами допомоги батькам та дітям. Ефективною

формою такої допомоги в Брюсселі (Бельгія), Москві (Росія) та інших містах закордоном стали асоціації матерів, групи «самопоміжки» й інші громадські об'єднання цього типу: «...вони, як правило, не чисельні (об'єднують 15-20 чоловік), працюють без спеціального приміщення, мають спонсорів, актив, зони впливу. Члени асоціації «Тільки мама» (Бельгія), наприклад, обмінюються дитячими речами, обговорюють спільно педагогічні проблеми, обмінюються інформацією щодо працевлаштування, подають один одному психологічну підтримку, кооперуються для догляду за дітьми, розв'язання побутових питань. Це робиться оперативно, індивідуально, тактовно, безкоштовно або з мінімальними витратами...» [41, 32]. Організація подібних груп є перспективною і в Україні.

Крім цих, заслуговують підтримки служби нянь і гувернерів, знайомств, «кризові центри» (для тих самотніх людей, що впадають у відчай): «...слід вдосконалювати роботу з школярами за місцем проживання, включаючи територіальні центри дозвілля для підлітків, для самотніх матерів, які відчувають матеріальні труднощі, доцільно створювати територіальні фонди «Самотні батьки» чи секції (рахунки) в діючих благодійних формуваннях, батьківський всеобуч, рух милосердя, філантропічну діяльність бізнесменів та інші дієві форми підтримки самотніх батьків і дітей...» [42, 15]. Так, територіальні соціальні організації широко розвивають, зокрема, допомогу нянечками «на декілька годин в день», «супровід дітей до школи», «для догляду під час канікул». Це робиться безкоштовно або на пільгових умовах, з гуманною метою, на благодійних засадах. Також в Україні в ЦСССДМ надається послуга нянечка на одну годину, якщо батькам потрібно відлучитися з дому а дитину нема з ким залишити, то така послуга є актуальною в наш час.

Самотнім батькам суттєвою підтримкою виступають різні форми організації вільного часу дітей (групи продовженого дня, гуртки, клуби за інтересами в місцях проживання), до того ж без оплати. У Польщі, наприклад, суд виділяє на допомогу самотній матері куратора: «...в цій країні, також налагоджено систему соціально-побутових послуг за доступну плату

малозабезпеченим неповним сім'ям. Їм надаються субсидії, пільги на оплату житла, призначаються стипендії...» [43, 27]. У середньому в Європі кожна п'ята дитина народжується у незаміжньої жінки, в Данії таке становище спостерігається серед половини новонароджених, у Великобританії і Франції це число складає одну третину. Високий відсоток розлучень, хоча в цілому, в країнах Європейського союзу він трохи знизився за останні роки минулого десятиліття, ці цифри коливаються від нуля в Ірландії, де розлучення забороняється законом, до трьох на кожну тисячу пар у Великобританії.

Однією з причин нехтування сімейними цінностями за кордоном є той факт, що неповні сім'ї настільки добре забезпечуються різного роду державними допомогами, що стає економічно не вигідним для певної частини населення закріплювати сімейні стосунки або перебувати у шлюбі (Швейцарія, Нідерланди, Німеччина, Фінляндія і інші). У більшості європейських країн самотнім батькам надається значна допомога з боку держави (питома вага таких сімей коливається від 6% в Італії до 32% у Швеції). У деяких країнах (Англія) переважає стратегія допомоги малозабезпеченим: «...одинокі мами, в межах відповідної програми «Підтримка доходу» (Швеція), може залишатися вдома, поки дитина не досягне віку 16 років, маючи необхідне утримання від держави. Їй не вигідно навіть працювати в режимі неповної зайнятості. Тим не менш, середній дохід неповних сімей у Великобританії становить 40% його у повних сім'ях...» [46, 87].

У Швеції соціальна політика орієнтована на успішне поєднання самотніми батьками родинних і професійних ролей: «...вона спрямована не на «підтримку бідності», а на зменшення нерівності. Поряд з підтримкою сім'ї у цій країні активно реалізуються програми, метою яких є створення робочих місць, стимулювання здобуття освіти, перекваліфікацію, зайнятість жінок, також матерів з неповнолітніми...» [49, 11]. Держава забезпечує матеріальну підтримку навчання чи перекваліфікації, необхідних для пошуку в майбутньому краще оплачуваної роботи. Допомога ж призначена лише для дітей, а не утримання непрацюючих жінок. Тут функціонує розгалужена

система поза сімейного догляду за дітьми. Будь-хто з батьків може використати оплачувану річну відпустку для догляду за дитиною. Існує скорочений робочий день для того, хто має дитину дошкільного віку, допомога на дітей і на житло для одиноких батьків. Кожному з батьків виплачуються лікарняні по догляду за дитиною. У випадках, коли самотні матері не отримують аліментів, їм виплачують значні кошти для забезпечення належного прожиткового рівня.

У Норвегії соціальна допомога та інші виплати надаються одиноким матерям і неповній сім'ї доти, поки діти не досягнуть 19 років. За цією політикою вони живуть краще порівняно з бідними, але гірше, ніж повні сім'ї [51, 56]. У Франції діє стратегія підтримки сімей з дітьми, у тому числі й неповних. Допомога надається для розлучених батьків, якщо один з них не виконує своїх фінансових зобов'язань (тобто місцева каса допомоги сім'ям виконує права батьків). Може надаватись додаткова соціальна допомога (на догляд за малими дітьми, за низького доходу матері та ін.): «...тут більшість одиноких матерів після досягнення дитиною 3 років виходять на роботу (працює 78% їх загальної кількості). У випадках розлучень використовуються можливості для заохочення участі обох батьків у процесі виховання дитини. Зокрема, в Парижі під патронатом мерії організуються Дні зустрічі батьків (чоловіків) із дітьми, які після розлучення батьків проживають із матерями...» [54, 104]. Така політика в європейських країнах веде до того, що жінки не народжують спеціально дітей, щоб скористатись соціальними допомогами, а подружні пари не розлучаються задля цього.

Отже можна сказати що зарубіжний досвід соціально-педагогічної допомоги материнським сім'ям, є досить різностороннім, а тому Україні є що взяти для подальшого розвитку підтримки таких сімей в нашій країні.

Соціально-педагогічна робота з сім'єю за кордоном має тенденцію до здійснення в інтересах дитини, сім'ї, які є вищими за політичні і приватні інтереси, через освіту, виховання, опіку та втручання (як захист), посередництво, гармонізації стосунків із середовищем – успішної інтеграції сімей у суспільство як окремих ланок, мають свої методики.

1.3. Особливості розвитку дитини молодшого шкільного віку у материнській сім'ї

Сім'я була і залишається найважливішим соціальним середовищем формування особистості і основою психологічної підтримки і виховання. Кожна неблагополучна сім'я має свою специфіку, свій характер сімейного благополуччя. Неповна сім'я викликає особливе занепокоєння. Зростає кількість дітей, які не отримують повноцінного виховання і матеріального забезпечення: «...у виховній практиці школи склалася думка про те, що в неповній сім'ї не завжди зростають важковиховувані діти. Інколи їх навчання, поведінка в школі, ставлення до батьків та суспільства не викликають занепокоєння педагогів. Цей висновок має право на життя, проте необхідно підкреслити, що неповні сім'ї – явище неоднорідне і його характеристика не може бути однозначною...» [3, 96]. Якщо дитина отримує опору та підтримку в своїй родині незалежно від її кількісного та рольового складу, та проблеми з вихованням не мають занадто вираженого характеру. Тому так важливо, щоб у кожної дитини була сім'я як опора при всіх проблемах сучасного життя в нашій країні.

В більшості випадків неповні сім'ї складаються з матері з дитиною або декількома дітьми, тобто є по суті материнської, то потрібно розглядати особливості материнсько-дитячих відносин і їх вплив на характер психічного і особового розвитку дитини. Так, відсутність в сім'ї батька є важливою передумовою відхилень в психічному розвитку дитини.

Дефіцит чоловічого впливу в материнських сім'ях проявляється у вигляді:

- порушень розвитку інтелектуальної сфери (страждають аналітичні і просторові здібності дитини за рахунок розвитку вербальних);
- недостатньо чіткого здійснення процесу статевої ідентифікації хлопчиків і дівчаток;
- труднощів навчання підлітків навичкам спілкування з представниками

протилежної статі;

- формування надлишкової, патологічної прив'язаності до матері.

Для повноцінного розвитку інтелекту дитини дуже важливо, щоб в його оточенні починаючи з раннього дитинства, зустрілися обидва типи мислення: і чоловічий, і жіночий. Відсутність батька в сім'ї, з чим би воно не було пов'язано, негативно позначається на розвитку інтелектуальних здібностей, як хлопчиків, так і дівчаток. Наявність чоловіка в сім'ї впливає не тільки на характер розумового розвитку дітей, а й на формування їх інтересу до навчання. Відзначено, що чим частіше хлопчик буває з батьком, тим краще він вчиться, і ця залежність відзначається навіть при рівних здібностях. Підтягнутий, активний, націлений на успіх батько викликає у сина прагнення відповідати цьому образу. У той же час, думка батька щодо значущості академічних успіхів може і негативно позначитися на ставленні дитини до навчання. Наведені вище приклади впливу батька на розумовий розвиток і успішність дитини не говорять про наявність будь-яких жорстких механізмів, причинно-наслідкових зв'язків. Відомо, що на розвиток інтелекту в першу чергу впливають спадковість, соціальне оточення і власний досвід дитини. Історія знає чимало прикладів того, коли діти, які виростили без батька, відрізнялися видатними інтелектуальними здібностями.

Навіть якщо мати намагається компенсувати відсутність батька і робить все можливе, щоб з'єднати в собі обох батьків, вона в принципі не може реалізувати одночасно обидві батьківські позиції – материнську і батьківську. Розуміючи, що синові потрібен батько, одинока мати свідомо чи несвідомо прагнути компенсувати дитині його відсутність і бере на себе чоловічі функції (строгість, вимогливість, жорсткі стратегії виховання). В результаті хлопчик втрачає не тільки батька, але, в деякому сенсі, і матір – її любов, терпимість, теплоту. Як відомо, саме ці риси материнських відносини в ранньому віці є головною умовою впевненості дитини в собі, довіри до оточуючих і загального позитивно самовідчуття.

Разом з цим, існує і особливе бачення цієї проблеми: «...3. Матейчек

вважає, що виховання в неповній сім'ї – це таке ж звичне, нормальне виховання, тільки воно здійснюється у більш важких умовах...» [32, 125].

Він заявляє, власне що найбільше слід брати до уваги особливості особистості людини, яка залишається з дитиною одна. Цей вихователь відіграє у формуванні особистості дитини величезну роль, ніж той факт, що сім'я неповна. Дитина повинна відчувати, що вона має можливість сподіватися на кожне слово і дію дорослого незалежно від того, що це буде: обіцянка або відверта розмова. Не можна забувати і про те, що дитина з особливостями свого темпераменту впливає на формування власної особистості, дитина не пасивний учасник виховного процесу. Життя в неповній сім'ї це така співпраця, як і життя в повній родині по будь-яким критеріям.

О. Беляєва описала такий комплекс кроків, які необхідні для запобігання неприємностей та проблем при вихованні дитини та її гармонійної участі у дорослому житті:

- насамперед жінка має зрозуміти, навіщо хоче народити дитину – задля себе чи задля неї. Якщо задля себе, то краще не квапитися приймати таке відповідальне рішення: «...у жодному разі не слід народжувати задля того, щоб довести, що у вас усе не гірше, ніж у інших. Якщо ви вже готові до настільки рішучого кроку, докладіть максимум зусиль до того, щоб ваша дитина стала самостійною, відповідальною за свої вчинки. Нехай вона знає, що ви ростите її для нормального, щасливого життя, а не для того, щоб потім віддавати вам якісь борги...» [33, 29].

- ваша сім'я не повинна жити у своєму замкненому світі. Намагайтеся, щоб вас оточували друзі, нехай дитина на рівних спілкується з дорослими, які приходять до вашої оселі.

- як найбільше намагайтеся розвивати в дитині самостійність, нехай вона приводить у дім друзів і сама ходить до них у гості.

- не кажіть дитині, що ніколи не вийдете заміж. Нехай дитина знає, що коли зустрінеться людина, яка покохає вас, а ви – її, у вас утвориться повна, дружня сім'я.

- водночас не слід приховувати від дитини, хто її батько, обов'язково треба розповісти про його чесноти. Порівнюйте позитивні риси малюка з характером його тата.

- ніколи не відмовляйтеся від особистого життя задля дитини: «...у вас повинні бути свої інтереси своє коло спілкування. Намагайтеся жити власним життям, а не життям дитини. Станьте прикладом своєму малюку, не утискаючи його свободи...» [33, 29].

Психологічні дослідження останніх десятиліть показали, що є 4 кола потреб, які повинні бути повністю задоволені, щоб в душевній області дитина отримала здоровий розвиток і щоб у нього були хороші стосунки з суспільством однолітків. У повній родині такі потреби задовольняються, по суті, природним шляхом. У неповній ж вимагаються свідомі, цілеспрямовані зусилля.

Перше коло потреб дитини містить у собі взаємне спілкування між нею і одним з батьків котрий залишився. Одинокa мати може задовольнити цю потребу цілком повноцінно. Небезпека полягає в іншому: самотня жінка швидше, ніж мати з повної сім'ї, може з перших місяців після народження дитини бути надмірно перевантажена роботою або проблемами. І тому є ймовірність, що вона стане приділяти малюку менше уваги, і в тому чи іншому сенсі він виявиться покинутим. Деякі матері, навпаки, з переляку від того, що вони мало піклуються про дитину, занадто насичають її увагою, всіляко намагаються прискорити її розвиток. Надлишок вражень так само шкідливий, як і їх недолік, бо можна сформувати байдужість або викликати активний опір.

Друге коло потреб виникає дещо пізніше, але завжди зароджується в дитячому віці – потреба соціального вчення. Тут одинокa мати не перебуває у невідповідному становищі. Вона вчить малюка з перших днів його життя так само природно, як і будь-яка інша мати. Більше того, у неї навіть є певна перевага – її виховні погляди і вимоги можуть бути абсолютно схожими, у порівнянні з іншими родинами. Але виховання дитини в неповній родині має свій зворотний бік. Якщо батьківські обов'язки одинокої матері ніхто не ускладнює і не псує,

отже, ніхто її і не виправляє. Легке прищеплення різних навичок дитині ще не говорить про те, що вони сформовані правильно і корисно. У зв'язку з цим впливає велика небезпека: однобічність виховання. Адже прищеплення навичок – нехай навіть найкорисніших – ще не є суть виховання. Дитина повинна уміти цілеспрямовано направляти свої бажання, цікавитися всім, що відбувається навколо нього, повинна вміти орієнтуватися в нових, незвичних для нього умовах.

Третій коло потреб знаходиться в області емоційних. Між матір'ю і сином або дочкою виникає сильний емоційний зв'язок. Психологічні дослідження показали: дуже добре емоційно розвиваються в неповних сім'ях ті діти, матері яких готові з винахідливістю відповідати на їхні запитання, коментувати їх вчинки, виявляти інтерес до «їх відкриттів». Для цього немає необхідності довго і багато займатися з дитиною, треба тільки створювати умови, при яких він сам би «відкривав світ». Дитину треба підтримувати порадою, надавати йому допомогу у будь-який момент, коли він цього потребує.

І, нарешті, потреби, пов'язані з включенням дитини в суспільне життя. Тут, швидше за все, діти одиноких матерів опиняються в менш вигідному становищі, особливо якщо роль рідного батька, якого у них не було, не була заміщена іншою особою. Дітям знайома практично кожна соціальна роль його матері. Тут знову з'являється загроза однобічності, недобрі плоди якої можуть дозріти значно пізніше. У зв'язку з цим, психологи З. Матейчек, В. Сатир, А. Захаров, визначають найгостріше питання, яке виникає в неповній сім'ї, складність сформувати для дитини здорову статеву ідентифікацію. Моделі для такої ідентифікації він змушений шукати поза сім'єю, і складність в тому, чи є вона поблизу і якої якості. Для статевої ідентифікації дитини в кожному суспільстві існують певні статеві ролі, тобто соціальні норми, що регламентують, чим повинні або не повинні займатися представники тієї чи іншого статі. Жінку в дівчинці так само, як і чоловіка в хлопчика, потрібно формувати з дошкільного віку, не відокремлюючи статево-рольове виховання

від загального морального виховання. Інакше при формуванні особистості дівчинки і хлопчика неминучі відхилення, що впливають на її емоційне благополуччя серед однолітків, а в подальшому перешкоджають виконанню сімейної і суспільної функції. Дані досліджень Є. Смирнова показують: «...у зв'язку з тим, що у хлопчиків, які живуть не в повній сім'ї, відсутній об'єкт ідентифікації чоловічої поведінки, у них спостерігаються проблеми з статевою самоідентичністю, а це призводить до зниження самооцінки і загального психологічного дискомфорту...» [34, 160].

Для маленької дитини навколишнє суспільство – це сім'я. Саме в ній змінюється «Я» дитини. І не має великого значення в даному питанні число оточуючих людей. Набагато важливіше якість і інтенсивність взаємних відносин. Дитина може жити з однією матір'ю і добре розуміти, що вони з великою повагою ставляться один до одного. Дитина чітко усвідомлює, що в мріях матері вона сильна і добра людина, що вона з нею вважається, від неї багато чого чекає. Таке положення не завжди буває й у повних сім'ях. Хотілося б відзначити, що роль батьків у справі виховання багатопланова і відбивається на формуванні особистості дитини вже в ранньому дитинстві.

Таким чином, більшість дослідників вважає, що дітям краще у повній сім'ї (за відсутності жорстокого відношення до дітей), інші вважають, що вплив неповної сім'ї на розвиток та соціалізацію дитини це таке ж звичне, нормальне виховання, тільки воно здійснюється у більш важких умовах. У неповних сім'ях діти зазнають багато проблем, однак немає ніяких прямих доказів, що розпад сім'ї стає головною причиною цих проблем, причини можуть лежати, наприклад, в економічних та емоційних проблемах, які торкаються батьків та призводять до труднощів у вихованні та соціалізації дітей. Саме в родині відбувається соціалізація дитини, прищеплюються моральні, суспільні, сімейні цінності, формуються звички, поведінка, засвоюються перші соціальна ролі, перші стійкі враження про навколишній світ, набувається досвід, дитина залучається до соціальної діяльності. А тому підтримка дітей з материнських сімей є актуальною в контексті соціально-педагогічного супроводу.

1.4. Сутність та зміст соціально-педагогічного супроводу материнських сімей

Соціальний супровід - це комплекс заходів, спрямованих на підтримання процесів активної життєдіяльності і розвитку природних здібностей клієнта, а також створення умов для попередження розвитку негативних наслідків і різних соціальних проблем, мобілізація людини на активізацію прихованих резервів, навчання новим професіям, здатності самостійно справлятися з проблемами. Соціальний супровід включає в себе елементи навчання і розвитку здібностей клієнта до подальшого підвищення свого соціального статусу, вмінню самостійно володіти підходами, соціальними технологіями і практиками, які пропонуються фахівцями соціальної сфери.

Соціально-педагогічний супровід це спільний рух (взаємодія) соціального педагога (супроводжуючого, суб'єкта супроводу) і вихованця, його батьків (супроводжуваного, об'єкта супроводу), на основі прогнозування перспектив поведінки і самовияву об'єкта в ситуації розвитку, спрямоване на створення умов і забезпечення йому (їм) найбільш доцільною допомоги (підтримки), стимулювання осмислення істоти в процесі виникнення (вирішення цієї) проблеми (труднощі) в спілкуванні, успішному просуванні в навчанні, життєвому і професійному самовизначенні (догляді, розвитку і вихованні дитини), пошук способу її подолання, а також спонукання до самостійності і активності в цьому.

Сім'я, що перебуває у складних життєвих обставинах – це сім'я, яка втратила свої виховні можливості через виникнення таких умов, що порушують нормальну життєдіяльність одного або кількох членів сім'ї, наслідки яких вони не можуть подолати самостійно.

Соціальний супровід сім'ї (за І. Зверевою, О. Безпалько) – це вид соціальної роботи, спрямованої на забезпечення оптимальних умов життєдіяльності сімей, дітей і молоді, шляхом надання необхідних соціальних послуг, допомоги та здійснення відповідних заходів. Його здійснює соціальний

працівник (соціальний педагог), діяльність якого спрямована на підтримку сім'ї в різних видах її життєдіяльності, формуванні здатності сім'ї самотужки долати свої труднощі, надання допомоги сім'ям з метою вирішення різних проблем. У ході соціального супроводу, який здійснюється в межах Центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, надається соціальна допомога, соціальна підтримка сімей, що передбачає надання комплексу соціальних послуг та використання різних форм, методів соціальної роботи, спрямованість та комбінування яких визначається потребами і ресурсами кожної конкретної родини. В межах соціального супроводу здійснюється соціально-педагогічний супровід, до якого залучається соціальний педагог загальноосвітнього навчального закладу або дошкільного навчального закладу, який відвідують діти з даної сім'ї [27, 114].

Соціально-педагогічний супровід сімей (за І. Трубавіною) – це довготривала, різнобічна допомога різним типам неблагополучних сімей, яка спрямована на створення умов для ліквідації причин неблагополуччя (чи можливості їх компенсації), форсування формування здатності сім'ї самотужки розв'язувати свої проблеми, долати труднощі, виконувати функції, реалізовувати свій соціальний і виховний потенціал, права в суспільстві, корекцію і покращення внутрішньосімейних стосунків сім'ї із мікро- і макросередовищем. Соціально-педагогічний супровід за своєю специфікою має комплексний характер. Він полягає в тому, що містить у собі низку взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих видів діяльності фахівця, які забезпечують: правовий захист; педагогічну підтримку; психологічний супровід індивідуального розвитку; соціальне виховання; навчання навичок соціальної компетентності та усвідомленого батьківства.

Складні життєві обставини – соціальні, економічні, звичаєві, комунікаційні, вікові, медичні, родинні та інші проблеми і виклики, які людина не в змозі подолати самотійно і які спричиняють її соціальну дезадаптацію, випадання зі звичних соціальних систем.

Закон про соціальні послуги визначає їх як «...обставини, спричинені

інвалідністю, віком, станом здоров'я, соціальним становищем, життєвими звичками і способом життя, внаслідок яких особа частково або повністю не має (не набула або втратила) здатності чи можливості самотійно піклуватися про особисте (сімейне) життя та брати участь у суспільному житті...» [24].

Згідно Конституції України, сім'я, материнство і батьківство охороняються державою. До основних законодавчих актів, які регулюють роботу з неповними сім'ями, відносяться: «...Сімейний та Цивільний кодекси України, закони України: Про охорону дитинства, Про державну допомогу сім'ям з дітьми, Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії, Про звернення громадян, Про інформацію, Про соціальні послуги, Про попередження насильства в сім'ї та інші нормативно-правові документи...» [26, 170]. Важливо, що батько і мати мають рівні права та обов'язки щодо своїх дітей та зобов'язані дбати про захист інтересів своєї дитини: «...відповідно до статті 157 Сімейного кодексу України, той з батьків, хто проживає окремо від дитини, зобов'язаний брати участь у її вихованні. Той з батьків, з ким проживає дитина, не має права перешкоджати тому з батьків, хто проживає окремо, спілкуватись з дитиною та брати участь у її вихованні, якщо таке спілкування не перешкоджає нормальному розвитку дитини...» [25]. Батьки мають право укласти договір щодо здійснення батьківських прав та виконання обов'язків тим з них, хто проживає окремо від дитини. У разі ухилення від виконання договору, той з батьків, хто проживає з дитиною зобов'язаний відшкодувати матеріальну та моральну шкоду, завдану другому з батьків

Відповідно до закону «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» надаються такі види допомоги сім'ям з дітьми: «...допомога у зв'язку з вагітністю і пологами; одноразова допомога при народженні дитини; допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку; допомога на дітей одиницям матерям; допомога малозабезпеченим сім'ям з дітьми; субсидії для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг...» [35, 154].

Допомога на дітей одиницям матерям (вдовам, вдовцям) призначається на кожну дитину. Право на допомогу мають одиниці матері, якщо у свідоцтві про

народження відсутній запис про батька дитини, вдови та вдівці з дітьми, які не одержують на них пенсію в разі втрати годувальника або соціальну пенсію.

Важливим для соціального працівника є знання і виконання: «...указів Президента України, постанов Верховної Ради України, постанов та розпоряджень Кабінету Міністрів України, основні з них це: Указ Президента України «Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей», Указ Президента України «Про Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту», Постанова Кабінету Міністрів України «Про утворення Державної соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді», Постанова Кабінету Міністрів України «Про порядок надання пільгових довготермінових кредитів молодим сім'ям»...» [36, 10]. Звісно, знати всі положення законів не можливо. Специфіка роботи соціального працівника така, що кожний інший випадок може вимагати специфічних знань в інших галузях законодавства. Практично в кожному українському регіоні існує розвинена мережа територіальних служб (центрів, відділень) соціальної допомоги сім'ї та дітям. На сьогоднішній день в цих центрах та відділеннях соціальної допомоги сім'ї та дітям нагромаджено досить великий досвід соціальної роботи з неповними сім'ями: «...він включає в себе діяльність з надання різних видів і форм безпосередньої соціальної підтримки неповних сімей, включаючи надання матеріальної та побутової підтримки, консультативної допомоги (юридичної, соціально-педагогічної, психологічної тощо), надання соціальної підтримки в рамках патронажу, залучення дітей і батьків з неповних сімей в спеціально організовані для них клуби спілкування, «служби знайомств» та інше...» [24, 76].

Сутність цієї великої і різнобічної роботи – пропозиція підтримки самотньому батьку і його дитині (дітям) на особистісному рівні у вирішенні будь-яких проблем їх життєдіяльності, починаючи від отримання належної за законом підтримки, допомога в працевлаштуванні, надання психологічних, юридичних, соціально-побутових та інших послуг. Як правило, потреба в цих пропозиціях з'являється в періоди кризового стану, при появі якихось ускладнень (в родині, школі, на роботі, з близьким оточенням), при виникненні

будь-яких психічних проблем та інше.

У цілому можна виділити чотири основних напрямки, що склалися на сьогоднішній день в практиці соціальної роботи з неповними сім'ями закладів соціального захисту [24, 77]:

- надання екстрених, невідкладних заходів, спрямованих на виживання сім'ї (екстрені заходи включають в себе екстрену допомогу, надання разової або регулярної матеріальної підтримки неповній сім'ї, надання натуральної допомоги (дитячий одяг, взуття, шкільне приладдя тощо);

- середньострокові заходи різного характеру, спрямовані на підтримку стабільності неповної сім'ї (середньострокова соціальна та психологічна робота, орієнтована на стабілізацію сімейних відносин, на соціальний розвиток неповної сім'ї та її членів, включає в себе нормалізацію і гармонізацію відносин між членами сім'ї, взаємин всіх членів сім'ї з оточуючими);

- довгострокові заходи різного характеру, спрямовані на соціальний розвиток неповної сім'ї та її членів;

- профілактичні заходи різного характеру, спрямовані на запобігання виникнення «випадкових» неповних сімей.

Метою соціальної роботи з неповною сім'єю є забезпечення нормальних умов для функціонування неповної сім'ї, її розвитку та задоволення потреб її членів. Завдання соціального працівника полягає насамперед у тому, щоб забезпечити певний рівень самодостатності сім'ї щодо отримання соціальних послуг та належний рівень соціальної взаємодії. Річ в тім, що в деяких випадках власний потенціал сім'ї є достатнім для того, щоб, використовуючи внутрішні ресурси, поліпшити свій стан за всіма життєво важливими для неї показниками. Але не всі сім'ї здатні до цього. Тому виникає необхідність відповідного аналізу з боку соціального працівника, на основі результатів якого може розгортатися згодом його відповідна діяльність. Зміст соціальної роботи з неповними сім'ями полягає в наступному: збір і надання інформації про становище неповних сімей, неблагополуччя дітей, працівникам інших державних установ; участь в спільних пошуках коштів, матеріальних засобів

для необхідної їм допомоги, сприяння працевлаштуванню одиноких матерів (батьків); індивідуальна робота з батьками і дітьми щодо подолання ними труднощів психолого-педагогічного характеру, виконання взаємних обов'язків, виходу з конфліктних станів, кризових ситуацій; вплив на осіб з девіантною поведінкою (алкоголіків, правопорушників і ін.). В свою чергу, розрізняють такі види соціальної допомоги неповній сім'ї: соціальний супровід, соціальне консультування, соціальна терапія.

Соціальному педагогу належить значна роль у підвищенні рівня психолого-педагогічної освіти батьків в неповних сім'ях. Основні форми, в яких реалізується даний вид роботи – це лекції, бесіди, семінари, виставки, підбір відповідної літератури для індивідуального використання батьками, тематичні конференції, вечори запитань і відповідей. Практика роботи з батьками показує, що досить часто забезпеченню нормальних відносин з дітьми, їх правильному вихованню заважають ті чи інші особистісні якості батьків, які виникають після розпаду сім'ї: «...це, насамперед, підвищена сенситивність, надзвичайна емоційна чутливість, якість, яка дуже потрібна для нормального розвитку дитини. Проте підвищена сенситивність, навпаки, ускладнює взаємовідносини в сім'ї, створює труднощі у вихованні дітей. У ході соціальної роботи з неповною сім'єю, дії соціального працівника націлені на створення умов для самостійного розв'язання життєвих проблем, що з'являються...» [36, 11].

Це що ми розглянули стосується саме батьків дитини з неповної сім'ї, а тепер розглянемо саме які існують методи та напрями роботи з дитиною в неповній родині. Краще за все коли з дитиною з неповної родини працює соціальний педагог або педагог-психолог, але роль соціального працівника в роботі з дитиною є також важливою.

Основною метою роботи соціального педагога з материнською сім'єю є надання допомоги дитині в процесі його соціалізації і створення умов для її самореалізації в суспільстві.

Для досягнення поставленої мети необхідно:

- здійснювати діяльність з вивчення особистості дитини та оточуючих його людей, проаналізувати вплив соціального середовища на формування особистості дитини;

- прогнозувати розвиток проблеми і її рішення в процесі розвитку і виховання дитини;

- організовувати взаємодію всіх членів неповної сім'ї на основі діалогу;

- допомогти виправити помилки виховання, негативно впливають на розвиток особистості дитини;

- допомогти матері і дитині з неповної сім'ї знайти і реалізувати себе;

- інформувати про можливі правові заходи захисту неповної сім'ї;

- надати допомогу в сфері емоційно-психологічного здоров'я;

Здійснюючи супровід неповної сім'ї, соціальний працівник міг би для вирішення нагальних проблем клопотати у таких питаннях, як: першочергове зарахування дітей із неповних сімей до дошкільних дитячих закладів; продовжене перебування дітей із материнських сімей у вечірніх підгрупах та оформлення інших додаткових послуг для цих сімей у школі.

Дитина з неповної сім'ї майже весь час проводить сама, оскільки батько або мати багато працює, щоб максимально забезпечити сім'ю всім необхідним. Проте, дитина не завжди може самостійно організувати свій режим дня, вчасно поїсти, помитися, одягнутися відповідно до погоди тощо. У цій ситуації соціальний працівник міг би виконувати роль менеджера з тим, щоб організувати: «...продовжений день у школі, де б діти з неповних сімей могли відпочити на свіжому повітрі, поїсти гарячу їжу і приготувати уроки; соціальний супровід сім'ї, що опинилася в складних життєвих обставинах, на основі індивідуального підходу до сім'ї; вивчення її потреб і спільного визначення шляхів подолання проблеми...» [16, 25]. З метою вирішення цих проблем соціальний працівник повинен скласти програму соціально-педагогічної роботи з сім'єю дитини, в якій має бути передбачено: соціально-психологічне, соціально-педагогічне та соціально-правове консультування сім'ї для роз'яснення причин взаємного непорозуміння як у сім'ї, так і в соціальному

оточенні та усунення конфліктних ситуацій у відносинах між учителями, учнями та батьками, що дозволяє сім'ї усвідомлено навчитися відстоювати свої права при подоланні труднощів дитини у школі, але при цьому не конфліктувати ні з ким.

Зокрема, проведення психокорекційних заходів з сім'єю будуть сприяти: позитивній зміні самооцінки до сімейної взаємодії як у дорослих, так і дітей; усуненню причин негативних стереотипів і продукуванню доброзичливого і шанобливого ставлення одне до одного в сім'ї, в тому числі до дітей: «...проведення соціальним педагогом соціально-превентивного консультування сім'ї також сприяє налагодженню продуктивних видів сімейної взаємодії, усуненню взаємного нерозуміння тощо. Водночас, соціально-правове консультування сім'ї сприяє усвідомленому відстоюванню своїх прав у відносинах з іншими людьми із соціального середовища. Натомість, педагогічне консультування сприяє подоланню труднощів, що виникають у дітей із неповних сімей у школі...» [37, 65].

Діяльність фахівців з соціальної роботи, будь то соціальні педагоги або соціальні працівники, багатогранна: в одному випадку вони проводять консультацію молодого подружжя, в іншому – спільно з батьками розробляють єдину лінію виховання підлітка, в третьому – вирішують проблеми неповної або багатодітної сім'ї, в четвертому – займаються сімейною психотерапією, підтримкою та інше. Ці багатопланові контакти соціального працівника з сім'ями, породжувані потребами спільної діяльності, є своєрідними формами прояву загальних закономірностей соціальної роботи з сім'єю. У свою чергу вони обумовлюють його соціально-педагогічні поняття про типи сім'ї та процесах її соціалізації, поведінці складних структур і різноманітності культурних систем, а також про власне особистості соціального педагога чи працівника і властивих йому професійних якостях.

Соціальні педагоги, працюючи з сім'єю, з'ясовують усі труднощі, проблеми і намагаються, по можливості, надати допомогу і підтримку. Наприклад, звертаються з проханням за місцем проживання сім'ї до глав

адміністрацій міст і районів, до керівників підприємств, громадських Фондах з проханням посприяти у вирішенні проблем сім'ї (житлових, економічних, питань працевлаштування). Допомагають в отриманні сім'ями пільг, у виплаті дитячої допомоги, пенсій, отриманні матеріальної допомоги. Для роботи з дітьми з неповних материнських сімей можуть використовуватися такі форми: «...центри соціальної реабілітації дітей та підлітків. У них соціальні працівники займаються профілактикою антигромадської поведінки дітей та підлітків, організовуючи їх працю і навчання, допомагаючи вийти з кризового стану; центри соціального захисту здійснюють правову і юридичну допомогу дітям, контролюють неповні сім'ї...» [38, 17].

Педагогами і психологами Центру застосовуються різні прийоми і методи, що сприяють адаптації дітей в середовищі однолітків і навколишньому середовищу інтеграції їх в життя і суспільство. У Центрі працюють різні студії, гуртки, секції. На належному рівні поставлена і медична реабілітація, як складова частина всього реабілітаційного процесу. Також, соціальний працівник може використовувати діагностичні методики для визначення психологічних особливостей дитини.

Професійна діяльність соціального педагога закладу освіти відрізняється від діяльності соціального працівника центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (далі – ЦСССДМ) тим, що соціальний педагог має справу у своїй професійній діяльності з дитиною та підлітком у процесі їхнього особистісного розвитку, соціального становлення, а опосередковано через дитину – із сім'єю. Спостерігаючи за впливом сімейного середовища на дитину, соціальний педагог має можливість вчасно виявити та попередити негативні явища в мікросоціумі дитини, що сприятиме створенню позитивного виховного та соціалізуючого простору в сім'ї. Особливе призначення соціального педагога, на відміну від практичного психолога закладу освіти і соціального працівника ЦСССДМ, полягає в тому, що він не розв'язує різноманітні психологічні і соціальні проблеми дитини і сім'ї, а попереджує їх, сприяючи взаємодії закладів освіти, сім'ї, служб у справах дітей, соціального захисту, ЦСССДМ,

кримінальної міліції та інших підрозділів державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, неурядових та громадських організацій з метою адаптації дитини до вимог соціального середовища і створення умов для її сприятливого розвитку [7], а також надає необхідну консультаційну допомогу, захищає інтереси дитини. Зміст роботи соціального педагога з усіма об'єктами його діяльності, таз сім'єю зокрема, відповідно до ст.22 Закону України «Про освіту» [21] та Положення про психологічну службу системи освіти України [14], визначається її педагогічною спрямованістю. Це означає, що вся його фахова діяльність, по суті, являє собою комплекс заходів щодо виховання, соціалізації, розвитку і соціального захисту особистості в навчальних закладах та сприяння формуванню сприятливого для дитини виховного і соціалізуючого сімейного середовища.

Отже, материнські сім'ї є особливою категорією сімей, які потребують соціального захисту з боку держави, оскільки в них виникає багато соціальних проблем (матеріальних, соціально-психологічних, виховних) і простежуються певні негативні явища, пов'язані з малозабезпеченістю, порушенням традицій розподілу сімейних ролей, вихованням дітей, функціонуванням. Материнська сім'я не може забезпечити виконання всіх тих функцій, які покладено на сім'ю повною мірою. Усе це позначається не тільки на внутрішньому стані неповної сім'ї, але й на соціальному здоров'ї суспільства. Саме тому втручання у життєдіяльність неповної сім'ї соціального працівника є необхідним. А також найголовнішим є робота з дитиною з такої сім'ї бо негаразди в сім'ї через розлучення або інші сварки та напружений стан вдома дуже впливають на негативний розвиток дитини що в майбутньому може призвести до відхилень у психіці дитині та неможливості в дорослому житті побудувати власну сім'ю. Тому Центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді вважають одним із пріоритетних завдань проведення профілактичної роботи з підлітками, особливо з дівчатами, – просвітити їх у питаннях планування сім'ї, методи запобігання небажаній вагітності; в цілому допомогти їм стати сексуально освіченими і виховати у них статеву культуру, і, тим самим, запобігти їх ризик

опинитися в юнацькому віці кинутими «мадоннами».

Одночасно з наданням підліткам чисто утилітарних знань про те, як краще оберігатися від вагітності, необхідно також виховувати в них повагу до духовних початків відносин статей, пропагувати такі поняття, як «гордість», «дівоча честь», «чоловіча поведінка». У цілому весь арсенал видів, форм, методів і технологій, що використовуються центрами та відділеннями соціальної допомоги сім'ї і дітям при проведенні конкретної практичної соціальної роботи з неповними сім'ями, досить різноманітний. Як правило, їх використання залежить від місцевої специфіки, реалій і найбільш актуальних потреб жителів конкретних населених пунктів.

РОЗДІЛ 2

ЗМІСТ, ФОРМИ ТА МЕТОДИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОГО СУПРОВОДУ МАТЕРИНСЬКОЇ СІМ'Ї

2.1. Методика дослідження проблем функціонування материнської сім'ї

Теоретичне вивчення функцій материнської сім'ї проведене нами в першому розділі дипломної роботи, може стати підґрунтям для визначення і розробки методики дослідження проблем функціонування материнської сім'ї.

Реалізація цієї мети буде досягнута через такі завдання:

- 1) визначити проблеми функціонування материнських сімей;
- 2) визначити становище дітей з материнських сімей.

Реалізація поставлених завдань буде вирішена за допомогою оцінки потреб дитини та її сім'ї.

Для аналізу та опису контакту з сім'єю ми використовуємо форми обліку затверджені Наказом Міністерства соціальної політики України №1005 від 13.07.2018 «Про затвердження форм обліку соціальної роботи з сім'ями особами, які перебувають у складних життєвих обставинах».

У ході нашого дослідження ми використовували такі форми:

- 1) Повідомлення/інформація про сім'ю/особу, яка перебуває у складних життєвих обставинах;
- 2) Акт оцінки потреб сім'ї/особи;
- 3) Звіт за результатами соціального супроводу сім'ї/особи;
- 4) Соціальна картка сім'ї/особи;
- 5) План соціального супроводу сім'ї/особи;

Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» визначає оцінку потреб як процес збору, узагальнення та аналізу соціальними працівниками та соціальними педагогами інформації щодо стану та життєвих

обставин об'єкта соціальних послуг з метою визначення видів та обсягів послуг, їх впливу на процес подолання складних життєвих обставин. Залежно від категорії клієнтів, оцінка потреб яких здійснюється, вирізняють зокрема оцінку потреб дитини та її сім'ї

Оцінка потреб проводиться з метою отримання вичерпної інформації для визначення оптимальної стратегії втручання та необхідних послуг дитині та сім'ї, які опинилися в складних життєвих обставинах. Виділяють два рівні оцінки потреб: первинний рівень – початкова оцінка; вторинний рівень – комплексна оцінка.

Оцінка потреб дитини і сім'ї – це дії зі збору, обробки, систематизації, аналізу, узагальнення та порівняння даних розвитку дитини, батьківського потенціалу щодо задоволення її потреб, стану соціального середовища сім'ї з певними стандартами з метою визначення оптимальної стратегії втручання та необхідних послуг дитині та сім'ї для подолання складних життєвих обставин. Без проведення оцінки потреб соціальний педагог бачить лише ту картину, яку йому змальовує клієнт.

Процес оцінки потреб дитини та її сім'ї сприяє:

- детальному збору інформації про сім'ю та її оточення;
- налагодженню міжвідомчої взаємодії;
- поглибленому вивченню незадоволених потреб дитини, сильних та слабких сторін сім'ї;
- якісній роботі соціального педагога з сім'єю;
- формуванню навичок усвідомленого батьківства;
- глибшому аналізу отриманої інформації;
- складанню детального плану роботи з клієнтом;
- залученню до роботи з сім'єю фахівців відповідних структур та членів родини;
- поглибленому вивченню проблем сім'ї;
- реалізації індивідуального підходу до роботи з кожною дитиною;
- налагодженню стосунків між соціальним працівником і клієнтом;

- підвищенню виховного і педагогічного потенціалу сім'ї;
- подоланню складних життєвих обставин, у яких опинилася діти та їх сім'ї [61].

Принципами оцінки потреб дитини та її сім'ї є:

- комплексність;
- недискримінація;
- верховенство інтересів дитини;
- повага до індивідуальності дитини та культурних особливостей її сім'ї;
- опора на сильні сторони дитини та її сім'ї;
- повага до поглядів та позиції дитини;
- забезпечення стабільності й наступності у догляді за дитиною та її вихованні;
- підвищення відповідальності батьків за реалізацію батьківських прав і виконання батьківських обов'язків;
- мінімальність втручання й активізація клієнта у подоланні складних життєвих обставин;
- розуміння людини та її потреб в контексті її соціальних зв'язків і життя в громаді;
- опора на факти, а не домисли;
- міжвідомче та мультидисциплінарне партнерство тощо [63].

Оцінка потреб дітей і сімей базується на трьох основних компонентах:

- 1) потреби для розвитку дитини;
- 2) батьківський потенціал (здатність батьків піклуватися про дитину, виховувати і розвивати її, задовольняти потреби);
- 3) фактори сім'ї та середовища.

Перш за все розглянемо потреби дитини, їх визначено такими показниками: здоров'я, освіта, емоційний розвиток, самоусвідомлення, сімейні та соціальні стосунки, соціальна презентація, навички самообслуговування.

Для кращого розуміння сутності і особливостей цих показників розглянемо їх визначення як понять.

Здоров'я – стан організму, що характеризується відсутністю будь-яких змін, пов'язаних із захворюваннями.

Освіта – процес засвоєння людиною в умовах навчального закладу чи самоосвіти системи знань, вмінь, навичок, досвіду пізнавальної і практичної діяльності, ціннісних орієнтацій і відносин.

Емоційний розвиток – позитивні якісні зміни у відображенні психікою оточуючого світу, що проявляються у переживаннях, прив'язаностях, які відображають потреби організму і активізують чи гальмують діяльність людини; зовнішньо спостережувана діяльність (вчинки, дії індивіда).

Самоусвідомлення – усвідомлене ставлення людини до себе (своїх потреб і здібностей, потягів і мотивів, переживань і думок тощо), процес і результат свідомого вибору особистістю власної життєвої позиції.

Сімейні та соціальні стосунки – взаємостосунки, що складаються у сім'ї, суспільстві і визначають їх типовий емоційний стан, мікроклімат.

Соціальна презентація – здатність і потреба людини, що виражається у прагненні виразити саму себе, свої вміння, здібності, якості й отримати від оточуючих визнання.

Навички самообслуговування – система знань, умінь і навичок, що дозволяють людині самостійно підтримувати себе й особисті речі в стані, який відповідає прийнятим санітарно-гігієнічним і побутовим нормам.

Надзвичайно важливим компонентом для становлення особистості та здоров'я дитини є здатність батьків чи опікунів задовольняти потреби дитини, їх вміння пристосовуватися до зміни цих потреб з плином часу, одним словом – батьківський потенціал [62].

Батьківський потенціал визначається рівнем компетентності батьків. Це сукупна здатність та готовність батьків до виховання дитини, вмиле використання відповідних знань і вмінь, що базується на індивідуальному підході до особистості, яка розвивається. Виокремлюють три складові батьківської компетентності: когнітивну, емоційно-ціннісну та поведінкову. Батьківський потенціал сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах,

значною мірою визначається стилями батьківства: асертивним (толерантним), орієнтованим на провину, пасивним, ліберальним, авторитарним.

Зокрема, батьки, яким є притаманним авторитарний стиль батьківства, встановлюють суворі правила, віддають накази і очікують, що діти коритимуться їм. Цілком ймовірно, що авторитарно виховані діти чинитимуть опір батькам у підлітковому віці. Як правило, таким дітям складно приймати самостійні рішення, долати дрібні перешкоди на шляху досягнення цілей тощо.

Батьки, які віддають перевагу пасивному або ліберальному стилю, легко йдуть на поступ забаганкам дитини, рідко критикують її поведінку, вони не схильні рішуче відстоювати у сім'ї власний авторитет й батьківську позицію. Виховані такими батьками діти виростають досить невпевненими у собі, нерішучими, часто почуваються незахищеними через нерозвинене почуття обмежень [70].

Батьки, які обирають стиль, орієнтований на провину, задля досягнення свого схильні «грати» на почуттях та емоціях дитини. Як результат такого виховання, діти ростуть з острахом, зневірою у власні сили та відчуттям невідповідності вимогам.

Батьки, прихильники асертивного стилю батьківства, проводять тонку межу між правилами і обмеженнями, вони легко йдуть на компроміс, володіють вміннями слухати і чути дітей. У дітей, які виховуються у таких родинах, добре розвинене почуття справедливості, адекватна самооцінка, високий рівень соціальної компетентності.

Саме батьківський потенціал є основною умовою гармонійного розвитку дитини. Дослідження батьківського потенціалу дозволяє з'ясувати ступінь використання соціально-педагогічних можливостей сім'ї у вихованні дитини; демонструє, якою мірою виховний потенціал батьків використовується цілеспрямовано для розвитку особистості дитини.

Показниками компоненту «Батьківський потенціал» є: елементарний догляд, гарантія безпеки, емоційне тепло, стимулювання, життєві орієнтири і обмеження, стабільність [71].

Елементарний догляд – забезпечення базових потреб дитини у їжі, відпочинку, сні, одязі та ін.

Гарантія безпеки – стан захищеності життєво важливих інтересів людини, забезпечення відповідних способів задоволення і захисту потреб особистості, її прав.

Емоційне тепло – стан емоційного комфорту, при якому конструктивно реалізується ставлення індивіда до оточуючого; чуйність до переживання іншого, співчуття.

Стимулювання – заохочення до дій, активізація діяльності, вплив, що обумовлює динаміку розвитку людини.

Життєві орієнтири – ідеальні уявлення людини про цінності, цілі та завдання у процесі життєдіяльності; вид управління у процесі здійснення виховного впливу, встановлення певних кордонів, умов поведінки, діяльності, самовираження.

Стабільність – стійкість, постійність, незмінність настанов, пріоритетів, правил, цінностей тощо.

Стан дитини та інших членів сім'ї значною мірою залежить від системи взаємозв'язків, взаємозалежності умов, що визнають її специфіку. Такі особливості сім'ї, родини, безперечно, впливатимуть на успішний розвиток і виховання дитини, отож, предметом нашої уваги є такі елементи системи сімейних факторів [70]:

- 1) соціальнокультурний фактор – мікроклімат, у якому формується підростаюча особистість;
- 2) соціальні цінності сім'ї – те, що передається дитині;
- 3) особиста і педагогічна культура її членів – те, що є прикладом для дитини, ідеалом для наслідування; ставлення батьків до виховання дитини;
- 4) соціальноекономічний – майнові можливості сім'ї, її матеріальні ресурси, що можуть бути використані для розвитку і виховання дитини; зайнятість членів сім'ї на роботі, їх можливості займатися вихованням дитини;
- 5) технічногігієнічний – місце проживання дитини (місто, село), умови

проживання, особливості способу життя сім'ї (гігієнічна культура);

б) демографічний фактор – структура і склад сім'ї (повна, неповна, багатодітна та ін.)

Показниками компоненту «Фактори сім'ї та середовища» є: історія сім'ї та її функціонування, родичі, житлово-побутові умови, зайнятість, доходи, соціальна інтеграція сім'ї, ресурси громади [71].

Історія сім'ї та її функціонування – хронологія та перебіг важливих подій у житті сім'ї; дії, спрямовані на виконання певних функцій (щодо сім'ї, то мова йде про економічну, репродуктивну, рекреаційну, соціалізуючу, господарську, терапевтичну функції).

Родичі – особи, пов'язані між собою кровним зв'язком, що визначає їх права і обов'язки один перед одним.

Житловопобутові умови – стан та комфортність помешкання, у якому проживає людина, сім'я.

Зайнятість – діяльність людини, пов'язана із задоволенням особистих та суспільних потреб, які не суперечать законодавству та приносять їй певний заробіток.

Доходи – наявний рівень прибутку членів сім'ї.

Соціальна інтеграція – характеристика ступеню спільних цілей, інтересів різних соціальних груп, індивідів (єдність переконань, спільна діяльність, взаємне пристосування); входження у соціальну систему як повноправний і активний її елемент.

Ресурси громади – джерело й арсенал засобів та можливостей, до яких можна звертатися у разі необхідності для виконання якогось завдання або удосконалення дій; можуть бути внутрішніми і зовнішніми [61].

Отже, компоненти оцінки потреб дитини та її сім'ї – містять показники, кожен з яких неодмінно потрібно враховувати, тобто жоден з них не можна ігнорувати, якщо соціальний педагог хоче якісно вплинути на ситуацію клієнта і змінити її на краще.

Таким чином, оцінювання виступає важливим компонентом стандартів

надання соціальних послуг, які розвиваються в Україні. Його здійснення має бути систематичним і базуватися на комплексному та інтегрованому підходах. А особливо з такою не захищеною групою як материнська сім'я.

Експериментальною базою для дослідження стала Запорізька гімназія №46, в цій гімназії ми діагностували 7 учнів віком 8-9 років 3-Б класу, що виховувались у материнських сім'ях. З цими дітьми та їхніми матерями й була проведена комплексна оцінка потреб.

Спочатку ми разом із соціальним педагогом школи Іриною Леонідівною заповнили форму повідомлення яка має на меті збір первинної інформації про дитину і сім'ю на момент звернення/направлення а саме: місце проживання, склад сім'ї, стислий опис основної проблеми, організації та особи, які залучені до роботи з дитиною і сім'єю (див. додаток Б). Для збору цієї інформації нам знадобилось 2 дні в перший день було 3 сім'ї та другий 4 сім'ї. Відразу після цього приймається рішення щодо подальших дій спеціалістів та сім'ї, стосовно якого поступило звернення/направлення. Через принцип конфіденційності прізвища сімей були змінені.

1. Сім'я Скрябіних.

Адреса проживання, контактний телефон – вул. Демократична 136 тел. 0630483747.

Склад - мати Скрябіна А.Ю. 33 роки та дочка Скрябіна Т.В 8 років.

Вид звернення, проблема – самозвернення матері, з її слів виникає така проблема: жінка вирішила вступити в повторний шлюб з іншим чоловіком, наразі вони живуть цивільним шлюбом, чоловік почав жорстко поводитися до дочки.

Заходи які були вжиті – екстрене консультування, екстрене втручання, проведення оцінки потреб.

Оцінка потреб:

Потреби дитини – у дитини наявні синці, харчування відповідає віку, відвідує школу, успішність задовільна, відвідує гуртки, наявні книжки, виглядає сумною, виявляє страх та тривожність, має друзів, негативні стосунки

з вітчимом, навички самообслуговування в нормі.

Батьківський потенціал – мати здорова, емоційний стан стабільний, шкідливих звичок не має, має достатнє коло спілкування, була одружена офіційно оформлена трудова зайнятість, має навички самообслуговування, щодня спілкується з дитиною допомагає виконувати домашні завдання.

Фактори сім'ї та середовища – існують конфлікти між членами сім'ї, отримує заробітну плату та аліменти, боргів не має, помешкання задовільне.

2. Сім'я Поліщук

Адреса проживання, контактний телефон – вул. Історична буд. 73, кв.74.
тел. 0987643050.

Склад – мати Поліщук І.В. 39 років та син Поліщук О.Г. 9 років.

Вид звернення, проблема – самозвернення матері, мати повідомила що основна проблема в сім'ї це малозабезпеченість, вона працює але грошей на дитину не вистачає, а від держави соціальних виплат вона не отримувала.

Заходи які були вжиті – екстрене консультування, екстрене втручання, проведення оцінки потреб.

Оцінка потреб:

Потреби дитини – вага, зріст відповідають віку, має медичну картку, харчується нормально, відвідує школу успішність задовільна, урівноважена та спокійна, інколи б'ється, конфліктує у школі, навички самообслуговування присутні.

Батьківський потенціал – мати здорова, емоційний стан стабільний виявляє тривожність, має коло спілкування, була одруженою, працює позмінно, має навички самообслуговування, доглядає добре за житлом, готує їжу, хвалить дитину заохочує до розвитку, щодня спілкується.

Фактори сім'ї та середовища – у сім'ї є близькі родичі, не конфліктує, доходи сім'ї це заробітна плата та аліменти, є борги за оплату житла, разом з сім'єю мешкає особа похилого віку бабуся матері, сім'я мешкає у квартирі 2 кімнатній квартира в охайному вигляді,

3. Сім'я Гайдайчук

Адреса проживання, контактний телефон – вул. Історична 29, 121. тел. 0991910193.

Склад – мати Гайдайчук О.К. 35 років дочка Гайдайчук В.П. 8 років син Гайдайчук Л.П. 4 роки.

Вид звернення, проблема – самозвернення, матері була встановлена 3 група інвалідності, вона працює на заводі через травму втратила 2 пальці на руці, через це їй встановили менший робочий день та через знизилась заробітна плата, коштів не вистачає на дітей, отримує пенсію по інвалідності.

Заходи які були вжиті – екстрене консультування, екстрене втручання, проведення оцінки потреб.

Оцінка потреб:

Потреби дитини – самопочуття дитини нормальне вага, зріст відповідає віку, харчується задовільно, відвідує школу, інколи пропускає школу без поважних причин, успішність добра, емоційний стан: дитина мовчазна виявляє страх щодо здоров'я матері, має комп'ютерну залежність, має добрі стосунки з матір'ю, вміє одягатися має навички самообслуговування.

Батьківський потенціал – мати має інвалідність 3 групи емоційний стан урівноважений, шкідливих звичок не має, має достатні соціальні контакти, була одруженою, має офіційну трудову зайнятість, через інвалідність частково втрачені навички самообслуговування, спілкується з дитиною, заохочує до розвитку.

Фактори сім'ї та середовища – у сім'ї є знайомі та родичі, але є конфлікти з родичами, доходи: заробітна плата, державна допомога у зв'язку з інвалідністю, є борги перед родичами, родина мешкає у приватному будинку, у помешканні холодно, є наявність сирості та грибка, умови для дитини забезпечуються.

4. Сім'я Холод

Адреса проживання, контактний телефон – вул. Сеченова буд 39, кв. 1. тел. 0960336603.

Склад – мати Холод О.О. 30 років син Холод І.Д 8 років син Холод А.Д. 2

роки.

Вид звернення, проблема – повідомлення поступило від сусідів, вони пояснили що матір часто буває в неналежному вигляді, діти часто самі, до квартири приходять чоловіки в алкогольному та наркотичному сп'янінні, осатаній раз мати забрала швидка через передозування психоактивних речовин, діти знаходились у сусідів.

Заходи які були вжиті – екстрене консультування, екстрене втручання, проведення оцінки потреб.

Оцінка потреб:

Потреби дитини – дитина виглядає хворобливо, часто хворіє, має занедбаний вигляд, часто буває голодною, але отримує харчування у школі, відвідує школу, регулярно пропускає заняття, не відвідує гуртки та секції, надмірно збуджена, конфліктує з однолітками, утікає з дому, має негативні стосунки з матір'ю, не доглядає за особистими речами.

Батьківський потенціал – мати має алкогольну залежність, вживає наркотичні засоби, не бажає працювати, має неохайний вигляд часто конфліктує з дитиною, залишає дітей самих вдома.

Фактори сім'ї та середовища – в сім'ї існують конфлікти з сусідами та вчителями, отримує гуманітарну допомогу, має борги перед сусідами та родичами, разом мешкають особи з наркотичною залежністю, родина мешкає в гуртожитку, є таргани, брудно, для дитини не має місця для виконання домашніх завдань, невідомі препарати розкидані по всій квартирі, діти мають до них доступ, у помешканні холодно, помешкання аварійне.

5. Сім'я Зайцевих

Адреса проживання, контактний телефон – пров. Женевський, буд 24.
Тел. 0978873218

Склад – мати Зайцева Н.А. 41 рік, дочка Зайцева Л.Б. 8 років, дочка Зайцева П.Б. 14 років, син Зайцев Р.Б. 6 років

Вид звернення, проблема – самозвернення, мати перебуває на обліку у центрі зайнятості, наразі працює неофіційно, має статус багатодітної вдови,

виникають проблеми у спілкуванні з дочкою молодшого шкільного віку, часто не вистачає грошей та часу на спілкування з дітьми.

Заходи які були вжиті – екстрене консультування, екстрене втручання, проведення оцінки потреб.

Оцінка потреб:

Потреби дитини – вага зріст відповідає віку, має медичну картку, проходить усі огляди, харчується добре, навчається в школі, заняття не пропускає, наявні підручник та зошити, дитина активна, має комп'ютерну залежність, має друзів, виникають труднощі у спілкуванні з матір'ю, вміє одягатися може самостійно їсти.

Батьківський потенціал – мати здорова, емоційний стан стабільний, задовільний, шкідливих звичок не має, має достатнє коло спілкування, була одруженою, перебуває на обліку у центрі зайнятості та працює позмінно неофіційно, має навички самообслуговування, контролює виконання домашніх завдань дитиною, спілкується з нею.

Фактори сім'ї та середовища – у сім'ї є родичі які надають підтримку, сім'я має позитивні стосунки з членами громади, отримує допомогу по безробіттю, державну допомогу сім'ям з дітьми, боргів не мають, мешкають в 2 кімнатній квартирі де дотримуються санітарно-гігієнічні норми, у дитини є місце спальне та для гри і виконання завдань, територія навколо безпечна.

6. Сім'я Божко

Адреса проживання, контактний телефон – вул. Алмазна буд 45, кв 55 тел. 0934569323

Склад – мати Божко О.О 29 років дочка Божко Н.Р. 9 років

Вид звернення, проблема – звернення поступило від родичів, вони звернулись до школи, з їх слів мати часто перебуває у алкогольному сп'янінні та дитина знаходиться без нагляду, надана сама собі.

Заходи які були вжиті – екстрене консультування, екстрене втручання, проведення оцінки потреб.

Оцінка потреб:

Потреби дитини – дитина має занедбаний вигляд, брудний одяг, наявність синців, харчування нерегулярне, відвідує школу, заняття не пропускає, успішність задовільна, займається в спортивній секції, дитина виглядає сумною, замкнута та мовчазна, не має шкідливих звичок, має не довірливі стосунки з матір'ю, має навички самообслуговування може приготувати просту їжу.

Батьківський потенціал – мати має шкідливі звички такі як вживання алкоголю, емоційний стан: проявляє агресію, сплутаність думок, має родичів які можуть допомогти, була жертвою насильства, безробітна, нещодавно втратила роботу, має неохайний вигляд, не доглядає за житлом, застосовує фізичні покарання до дитини.

Фактори сім'ї та середовища – надають допомогу родичі, є конфлікти з родичами, лікарями, є борги за оплату житла, сім'я мешкає в 1 кімнатній квартирі, в квартирі холодно є таргани, є місце для дитини.

7 . Сім'я Довгаль

Адреса проживання, контактний телефон – вул. О.Невського буд 76 Тел. 0673059547.

Склад – мати Довгаль І.В 34 роки син 8 років Довгаль Д.О.

Вид звернення, проблема – повідомлення від родичів, мати через брак коштів хотіла поцупити в магазині їжу її затримали провоохороні органи, та розпочався суд, матері загрожує позбавлення волі строком на рік.

Заходи які були вжиті – екстрене консультування, екстрене втручання, проведення оцінки потреб.

Оцінка потреб:

Потреби дитини – дитина має занедбаний вигляд, вага зріст відповідає віку, часто буває голодна, відвідує школу, успішність незадовільна, емоційний стан пригнічений, бродяжить, має друзів, конфліктує у школі, має навички самобслуговування.

Батьківський потенціал – мати здорова, виявляє страх тривожність, вчиняє правопорушення, не має достатнього кола спілкування, перебуває під

слідством, непостійна робота, має навички самообслуговування, відводить дитину до школи, допомагає з уроками, спілкується щодня.

Фактори сім'ї та середовища – у сім'ї не має близьких родичів, сім'я має позитивні стосунки з членами громади, отримує гуманітарну допомогу, є борги перед сусідами, родина мешкає в гуртожитку, помешкання добре прибирається в охайному вигляді, дитина має своє місце для навчання та ігор а також місце для сну, ліки зберігаються в недоступному для дитини місці, територія навколо гуртожитка не дуже безпечна біля входу збираються чоловіки які випивають та чіпляються до людей.

Отже після оцінки потреб цих сімей нами було зроблено такі висновки щодо потреб членів материнських сімей які не задовольняються. Оцінювання розглядається як фундаментальна технологія, орієнтована на визначення потреб, системний моніторинг процесу надання послуг (допомоги, підтримки тощо) і досягнутих результатів, аналіз фінансових витрат і прогнозування економічного ефекту, а також як певний процес визначення базових даних, необхідних для подальшого планування результативної роботи з клієнтом з метою подолання його складних життєвих обставин. Результати переліку потреб членів материнських сімей, що не задовольняються подані у таблиці 2.1

Таблиця 2.1.

Результати переліку потреб членів материнських сімей, що не задовольняються

№ з/п	Критерії	Результати
1	Стан задоволення потреб дитини: Самопочуття; Харчування; Навчання; Емоційний стан; Шкідливі звички; Сімейні стосунки; Самообслуговування.	- не довірливі стосунки між матір'ю та дитиною; - жорстоке поводження до дітей; - часті хвороби дитини; - погана успішність у школі; - пригнічений емоційний стан дітей - мають залежності від комп'ютеру.

Продовження таблиці 2.1.

2	<p>Батьківський потенціал:</p> <p>Здоров'я;</p> <p>Емоційний стан;</p> <p>Шкідливі звички;</p> <p>Соціальні контакти;</p> <p>Зайнятість;</p> <p>Самообслуговування;</p> <p>Виконання батьківських обов'язків;</p> <p>Стан особи матері, її здатність долати СЖО, забезпечувати потреби дитини.</p>	<p>- малозабезпеченість та не знання матері куди звернутися для отримання державної допомоги;</p> <p>- ознаки шкідливих звичок таких як алкоголь та вживання психоактивних речовин;</p> <p>- девіантна поведінка; - безробіття;</p> <p>- частково відсутні навички самообслуговування через інвалідність;</p> <p>- схильність до правопорушень;</p> <p>- не належне виконання батьківських обов'язків.</p>
3	<p>Фактори сім'ї та середовища:</p> <p>Соціальні стосунки;</p> <p>Доходи;</p> <p>Борги;</p> <p>Помешкання та його стан;</p> <p>Вплив факторів сім'ї та середовища на задоволення потреб дитини.</p>	<p>- виникають конфлікти з громадою, родичами, вчителями, лікарями;</p> <p>- у сімей немає близьких родичів які можуть надати підтримку;</p> <p>- є борги</p> <p>- не отримання державних допомог;</p>

Результати оцінки потреб цих сімей подані у таблиці 2.2

Таблиця 2.2.

Результати оцінки потреб сімей

	Сім'ї	Потреби дитини		Батьківський потенціал	Фактори сім'ї та середовища	
		Ознаки СЖО			Задовільні	незадовільні
		Відсутні	Наявні			
1	Скрябіних		наявні	задовільний	задовільні	

Продовження таблиці 2.2.

2	Поліщук		наявні	задовільний		незадовільні
3	Гайдайчук		наявні	незадовільний		незадовільні
4	Холод		наявні	незадовільний		незадовільні
5	Зайцевих	відсутні		задовільний	задовільні	
6	Божко		наявні	незадовільний		незадовільні
7	Довгаль		наявні	незадовільний	задовільні	

Проблеми функціонування материнських сімей впливають на становище дітей тому ми вирішили дослідити тривожності, самооцінку та агресивність дітей з материнських сімей, адже ці фактори є вагомим спектром уваги, який задає напрямок роботи соціального педагога.

Для цього дослідження ми взяли той клас де були виявлені діти з материнських сімей, а тому ми вирішили порівняти дітей з материнських сімей та повних, всього в класі 30 учнів, 23 дитини з повної сім'ї та 7 з материнських.

Для дослідження тривожності та самооцінки дітей ми використали такі тестові методики:

Шкала явної тривожності CMAS (адаптація А.М. Прихожан). Шкала явної тривожності для дітей (The Children's Form of Manifest Anxiety Scale – CMAS) призначена для виявлення тривожності як стійкого утворення у дітей 8-12 років. Шкала була розроблена американськими психологами А. Кастанеда В. МакКандлесс, Д. Палермо (A.Castaneda, B.R.McCandless, D.S.Palermo) в 1956 році на основі шкали явної тривожності (Manifest Anxiety Scale) Дж. Тейлор (J.A.Taylor, 1953), призначеної для дорослих. Для дитячого варіанта шкали було відібрано 42 пункти, оцінених як найбільш показові з погляду прояву хронічних тривожних реакцій у дітей. Специфіка дитячого варіанта також у тому, що про наявність симптому свідчать тільки стверджувальні варіанти відповідей. Крім того, дитячий варіант доповнений 11 пунктами контрольної шкали, що виявляє тенденцію дитини давати соціально схвалювані відповіді. Показники цієї тенденції виявляються за допомогою як позитивних, так і негативних

відповідей. Таким чином, методика містить 53 питання. За даними авторів і користувачів, дитячий варіант шкали доводить досить високу клінічну валідність і продуктивність її застосування для широкого кола професійних завдань. Результати опитування подані у таблиці 2.3.

Таблиця 2.3.

Результати методики на вимірювання тривожності

Рівень тривожності	Діти з материнських сімей	Діти з повних сімей
Нормальний рівень тривожності	15%	25%
Трохи підвищена тривожність	30%	30%
Явно підвищена тривожність	40%	25%
Дуже висока тривожність	15%	20%
Разом	100%	100%

Дослідження самооцінки дітей за допомогою методики Дембо-Рубінштейн. Тест призначений для психологічної діагностики стану самооцінки по наступних параметрах: висота самооцінки (фон настрою), стійкість самооцінки (емоційна стійкість), ступінь реалістичності й/або адекватності самооцінки (при її підвищенні), ступінь критичності, вимогливості до себе (при зниженні самооцінки), ступінь задоволеності собою (по прямих і непрямих індикаторах), рівень оптимізму (по прямих і непрямих індикаторах), інтегрованість усвідомленого й неусвідомлюваного рівнів самооцінки, суперечливість/несуперечність показників самооцінки, зрілість/незрілість відносини до цінностей, наявність і характер компенсаторних механізмів, що беруть участь у формуванні «Концепції», характер і зміст проблем й їхніх компенсацій. Результати опитування подані у таблиці 2.4.

Таблиця 2.4.

Результати методики на вимірювання самооцінки

Самооцінка	Діти з материнських сімей	Діти з повних сімей
Надмірно-висока	-	16%
Висока самооцінка	30%	24%
Підвищена самооцінка	-	8%
Середня самооцінка	70%	40%
Знижена самооцінка	-	12%
Разом	100%	100%

Для дослідження структури і проявів агресивності нами були використані проєктивні методики «Тест руки» і «Неіснуюча тварина».

«Тест руки» розроблений Б. Брайкаїном, З. Петровським і Е. Вагнером дозволяє прогнозувати відкриту агресивну поведінку. В теоретичному обґрунтуванні автори тесту виходять з того, що рука безпосередньо залучена в зовнішню активність; отже, пропонуючи обстежуваним як візуальні стимули зображення руки, що виконує різні дії, можна зробити висновки про тенденції активності випробовуваних. Разом з традиційною процедурою тестування, передбаченою авторами методики, нами ретельно аналізувалися вислови вчаться, що торкалися десятої (порожній) стимулюючої картки тесту. Випробовуваним пропонувалося представити свій варіант руки і описати її дії. Процентне співвідношення відповідей агресивного характеру по десятій картці, на наш погляд, є достатньо важливим і діагностичним показником.

Методика «Неіснуюча тварина», запропонована М. Друкаревіч, використовувалася як допоміжний інструментарій з причини того, що вона направлена на діагностику особових особливостей індивіда в цілому. Більш того, на сьогоднішній день не існує загальноприйнятої системи оцінки малюнка, тому методика може бути використана як орієнтуюча; дані, одержані з її допомогою, дозволяють лише висунути деякі гіпотези про особливості

особи. Разом з тим окремими дослідниками були розроблені і описані «симптомокомплексні» методики. При інтерпретації малюнків дітей ми використовували таблиці, описану І.А. Фурмановим і включають п'ятнадцять «симптомокомплексів», оцінюваних в балах відповідно. Результати опитування подані у таблиці 2.5.

Таблиця 2.5.

Результати методики на вимірювання агресивності

Агресивність	Діти з материнських сімей	Діти з повних сімей
Високий рівень агресивності	20%	15%
Проявляють агресивні реакції (за спостереженнями вчителів і соціального педагога) в повсякденній поведінці	60%	25%
Не проявляють агресивні реакції в поведінці	20%	60%
Разом	100%	100%

Зазначена інформація свідчить про те, що педагоги мають звернути додаткову увагу та запланувати заняття з дітьми з материнських сімей, які дозволять їм наблизитись до сприятливого психоемоційного стану.

Отже, враховуючи отримані результати діагностики дітей з повних та материнських сімей ми дійшли таких висновків: діти з материнських сімей мають більш низку самооцінку та більш високу тривожність, що може погано впливати на процес навчання та соціалізацію дитини. Коли ми робили тестування діти швидко відповідали на питання та орієнтувались в тестах. З дуже високою тривожністю до групи ризику відносяться всього три учні з неповних сімей. Проведене тестування в школі привело до непередбачуваних

висновків про те, що стан дітей з повних сімей, потребує уваги з боку психологів, педагогів та соціальних працівників не менше, ніж дітей з неповних родин з традиційно підвищеною тривожністю.

В тих дітей у кого самооцінка надмірно-висока свідчить про завищену самооцінку і вказує на певні відхилення у формуванні особистості. Завищена самооцінка може підтверджувати особистісну незрілість, невміння правильно оцінити результати своєї діяльності, порівнювати себе з іншими; така самооцінка може вказувати на суттєві викривлення у формуванні особистості «закритості для досвіду», нечутливості до своїх помилок, невдач, зауважень та оцінок оточуючих. В школі в дітей з неповних сімей зовсім немає завищеної самооцінки.

Середня, висока та підвищена самооцінка засвідчують реалістичну (адекватну) самооцінку. Таку самооцінку мають більшість учнів. Занижена самооцінка (недооцінка себе) свідчить про крайні неблагополуччя у розвитку особистості. Ці учні складають «групу ризику», їх, як правило, мало.

За низькою самооцінкою можуть ховатися два абсолютно різних психологічних явища: справжня невпевненість в собі і «захисна», коли декларування (самоу собі) власного невміння, відсутність здатності і тому подібного дозволяє не докладати жодних зусиль. Як не дивно але занижену самооцінку мають діти з повних сімей.

Підвищена агресивність може бути пов'язана з відношенням матері до дитини в сім'ї.

Отже після оцінки потреб материнських сімей були зроблені такі висновки та тенденції:

Основні потреби дитини які присутні у сімей та не задовольняються це:

- не довірливі стосунки між матір'ю та дитиною;
- жорстоке поводження до дітей;
- часті хвороби дитини;
- погана успішність у школі;
- пригнічений емоційний стан дітей

- мають залежності від комп'ютеру.

Батьківський потенціал який присутній у сімей та не задовольняється:

- малозабезпеченість та не знання матері куди звернутися для отримання державної допомоги;

- ознаки шкідливих звичок таких як алкоголь та вживання психоактивних речовин;

- девіантна поведінка;

- частково відсутні навички самообслуговування через інвалідність;

- безробіття;

- схильність до правопорушень;

- не належне виконання батьківських обов'язків.

Фактори сім'ї та середовища які не задовольняються:

- виникають конфлікти з громадою, родичами, вчителями, лікарями;

- у сімей немає близьких родичів які можуть надати підтримку;

- є борги

- не отримання державних допомог;

Отже отримані результати свідчать про те що така категорія вразливих сімей як материнські потребує розробки програми соціально-педагогічного супроводу таких сімей та розробки плану їх супроводу.

2.2. Програма соціально-педагогічного супроводу материнської сім'ї у закладі загальної середньої освіти

Вивчення проблеми функціонування материнських сімей та здійснення нами оцінки потреб таких сімей здійснене нами в параграфі 2.1. нашого дослідження, привело до висновків що материнська сім'я є вразливою групою яка потребує соціально-педагогічного супроводу.

Виходячи з цього, спочатку ми сформулювали основні положення, які стали основою розробки програми соціально-педагогічного супроводу

материнської сім'ї:

1. Головним і необхідною умовою досягнення цілей - є відносини між матір'ю і дитиною.

2. У сучасній моделі взаємодії «мати - дитина - соціальний педагог», матері відводиться провідна роль, їй належить ініціатива.

3. Сім'я – основа майбутнього благополуччя людини, впевненості в завтрашньому дні; дитина - надія і опора батьків, вони мають право сподіватися на його допомогу і підтримку, на шанобливе ставлення до себе; дитина повинна рости і розвиватися в атмосфері любові, доброти і підтримки, вільної від будь-яких форм насильства.

Для кращого розуміння діяльності соціального педагога у школі розглянемо «Положення про психологічну службу у системі освіти України» в якій якраз описана діяльність соціального педагога. Отже згідно з Наказом МОН соціальний педагог закладу та/або установи освіти здійснює:

- соціально-педагогічний супровід здобувачів освіти, колективу та мікрогруп, осіб, які потребують піклування чи перебувають у складних життєвих обставинах;

- просвітницьку та профілактичну роботу серед учасників освітнього процесу з питань запобігання та протидії домашньому насильству, у тому числі стосовно дітей та за участю дітей, злочинності, алкоголізму, наркоманії тощо;

- вивчення та аналіз соціальних умов розвитку здобувачів освіти, мікроколективу (класу чи групи), шкільного, студентського колективу в цілому, молодіжних і дитячих громадських організацій [72].

Соціальний педагог закладу та/або установи освіти бере участь у:

- роботі педагогічної ради, психолого-педагогічних консилиумів, семінарів і засідань методичних об'єднань;

- плануванні і реалізації завдань соціалізації здобувачів освіти, адаптації їх у новому колективі і соціальному середовищі;

- наданні допомоги дітям і сім'ям, що перебувають у складних життєвих обставинах або потребують посиленої педагогічної уваги чи мають особливі

освітні потреби, в тому числі постраждалим від насильства та військових конфліктів [72].

Соціальний педагог закладу та/або установи освіти, сприяє:

- взаємодії закладів освіти, сім'ї і суспільства у вихованні здобувачів освіти, їх адаптації до умов соціального середовища, забезпечує консультативну допомогу батькам (законним представникам);
- захисту прав здобувачів освіти від будь-яких видів і форм насильства, представляє їхні інтереси у правоохоронних і судових органах тощо;
- формуванню у здобувачів освіти відповідальної поведінки, культури здорового способу життя, збереження репродуктивного здоров'я;
- попередженню конфліктних ситуацій, що виникають під час освітнього процесу, запобіганню та протидії домашньому насильству [72].

Отже детально вивчивши діяльність соціального педагога у школі нами було розроблено програму соціально-педагогічного супроводу материнської сім'ї.

Мета програми: надання соціально-педагогічної підтримки членам материнських сімей (учням та їхнім матерям), що потребують посиленої педагогічної уваги, для покращення їхнього функціонування.

Завдання програми:

- інформування про доступ до правових, соціальних і економічних послуг соціальних інституцій;
- педагогічна підтримка учнів в освітньому процесі;
- налагодження взаєморозуміння між учнями та матерями;
- формування педагогічної культури матерів тощо;
- інформування про загрози вживання психоактивних речовин;
- профілактика правопорушення серед матерів;
- попередження насильства в сім'ї.

Зміст програми:

Інформування про доступ до правових, соціальних і економічних послуг соціальних інституцій передбачає:

1) інформування материнських сімей про види виплат та надання допомоги в оформленні документів для їх отримання;

2) здійснення разом із соціальним педагогом соціально-побутового патронажу сімей;

3) забезпечення соціальної підтримки матерів, у яких народилися діти з вродженими вадами фізичного та психічного розвитку або померли новонароджені діти, консультування, залучення у разі потреби психолога;

4) залучення волонтерів до роботи із сім'єю

5) направлення сім'ї до суб'єктів, які надають послуги з формування у матері навичок догляду за дітьми-інвалідами та спілкування з ними з урахуванням фізичних і розумових можливостей, оволодіння інвалідами (дітьми-інвалідами) професійними навичками, забезпечення технічними та іншими засобами реабілітації та виробами медичного призначення, освітні послуги, зокрема щодо отримання дітьми-інвалідами інклюзивної освіти;

6) сприяння разом із закладами охорони здоров'я в організації обстеження, лікування, реабілітації, оздоровлення дітей та санаторно-курортного лікування осіб;

7) сприяння працевлаштуванню працездатних матерів дитини-інваліда з метою створення умов для виконання сімейних і професійних обов'язків;

8) сприяння наданню сім'ї послуг з догляду (вдома, стаціонарного, денного);

Педагогічна підтримка учнів в освітньому процесі:

1) закріплення навиків самостійної, творчої діяльності в певній сфері;

2) допомога в оволодінні необхідними навичками з базових та профільних предметів;

3) поповнити знання у сферах, які цікаві учневі й розкривають перед ним нові горизонти пізнання;

4) розвинути самосвідомість кожного учня як самостійної особистості і як члена колективу;

5) зниження рівня агресивності, тривожності та підняття самооцінки;

б) допомога в подоланні комп'ютерної залежності.

Налагодження взаєморозуміння між учнями та матерями:

- 1) Навчання навичкам ефективного слухання;
- 2) спонукання бажання та готовності матері допомагати дитині;
- 3) допомога матерям враховувати інтереси дитини;
- 5) розвиток навичок ефективного виходу з конфліктних ситуацій.

Формування педагогічної культури матерів:

- 1) подання до служби у справах дітей інформації про дитину, матір якої ухиляється від виконання батьківських обов'язків або виконує їх неналежним чином;
- 2) сприяння участі в індивідуальних корекційних програмах матерів, які неналежно виконують батьківські обов'язки, з урахуванням необхідності розв'язання проблем, що спричиняють складні життєві обставини дитини;
- 3) надання послуг із соціально-психологічної реабілітації;
- 4) сприяння працевлаштуванню матерів та їх професійній орієнтації;
- 5) сприяння в організації та направленні на медичне обстеження і лікування матерів, якщо хвороба перешкоджає виконанню ними батьківських обов'язків;

Інформування про загрози вживання психоактивних речовин:

- 1) інформування материнської сім'ї про негативний вплив алкоголю, наркотичних засобів на здоров'я людини та про суб'єкти, що надають соціальні послуги;
- 2) формування у членів сім'ї, які вживають психоактивні речовини, мотивації до зміни поведінки;
- 3) сприяння залученню членів сім'ї до роботи у групах самодопомоги, участі у програмах медико-соціальної реабілітації;
- 4) направлення до суб'єктів, що надають послуги з лікування, ресоціалізації та соціально-психологічної реабілітації членів сім'ї, які вживають психоактивні речовини, формують у них навички спілкування, ставлення до проблеми залежності, проводять роботу в групах взаємодопомоги тощо;

5) сприяння у працевлаштуванні та зайнятості членів сім'ї, які подолали проблему вживання психоактивних речовин, та їх соціальної адаптації;

Профілактика правопорушення серед матерів

1) надання психолого-педагогічної допомоги та юридичних консультацій;

2) надання допомоги у відновленні документів, зокрема тих, що підтверджують громадянство, посвідчують особу, її спеціальний статус, свідоцтва про державну реєстрацію актів цивільного стану;

3) направлення до інших суб'єктів;

4) влаштування у разі потреби до закладів соціального обслуговування, центрів соціальної адаптації звільнених осіб, закладів соціального захисту для бездомних та звільнених осіб;

5) консультивання сім'ї з метою підготовки до повернення з місць позбавлення волі члена сім'ї;

6) інформування сім'ї про навчальні заклади, гуртки, спортивні школи, діяльність дитячих, молодіжних громадських об'єднань;

7) сприяння у налагодженні стосунків осіб, звільнених з місць позбавлення волі, з членами сім'ї (дитиною), найближчим оточенням, у поновленні та зміцненні їх соціально корисних зв'язків;

8) сприяння у працевлаштуванні;

9) сприяння у разі потреби в установленні інвалідності особам, звільненим з місць позбавлення волі.

Попередження насильства в сім'ї:

1) інформування материнської сім'ї про суб'єкти, що надають соціальні послуги дитині, сім'ї, яка зазнала насильства або стосовно якої існує реальна загроза його вчинення, номери їх контактних телефонів та телефонних гарячих ліній;

2) здійснення у разі існування загрози безпеці, життю чи здоров'ю дитини, членів сім'ї екстреного втручання;

3) сприяння участі у корекційних програмах осіб, які вчиняють насильство у сім'ї;

4) забезпечення влаштування дитини, членів материнської сім'ї до закладів соціального обслуговування, закладів соціального захисту дітей, установ та організацій, діяльність яких спрямована на запобігання насильству в сім'ї;

Передбачувані результати для дітей:

- створення здорового емоційного простору молодшого школяра;
- зміцнення емоційних зв'язків між матір'ю і дітьми в сім'ї.

Передбачувані результати для матерів:

- оволодіння деякими прийомами взаємодії з дитиною;
- розвиток вміння помічати і приймати індивідуальні прояви дитини;
- розвиток вміння поважати бажання і потреби дитини;
- розвиток вміння бути активним співучасником дитини в його діяльності;
- розширення знань, що стосуються різноманітних видів взаємодії з дітьми.

Пропонована програма соціально-педагогічного супроводу розрахована на один місяць в середній загальноосвітній школі, заняття проходили тричі на тиждень з материнськими сім'ями. Час занять складав від 30 хвилин до 1 години, у залежності від використання тих чи інших форм і методів. Програму було реалізовано з материнськими сім'ями з якими проводилась оцінка потреб. Виділення зазначених напрямів передбачало підбір форм та методів для досягнення мети програми. В нашій роботі ми використали такі: соціально-економічні, організаційні, педагогічні, психологічні, соціологічні, інтерв'ювання, тестування, консультації.

Ми вирішили застосувати саме такі форми роботи з матерями та їх дітьми: лекції, семінари, диспути, практичні заняття, консультації; видання і розповсюдження брошур, буклетів, методичних посібників, інформаційних матеріалів; тренінги; соціальна реклама; рольові ігри. круглі столи.

Для інформування про доступ до правових, соціальних і економічних послуг та соціальних інституцій ми вирішили розробити буклети в яких вказали інформацію щодо основних закладів які негайно надають допомогу. Ми

поширили такі буклети серед матерів, це їм сподобалось, бо вся потрібна інформація була в одному місці з телефонами та адресами.

Для налагодження взаєморозуміння між дітьми та матерями ми використали такі методики: тест «Сімейна соціограма» дозволяє виявити місце досліджуваного в системі міжособистісних відносин і, крім того, визначити характер комунікацій в сім'ї. За допомогою цієї методики ми вивчили які відношення і сім'ях між дітьми та матерями. Тест-опитувальник батьківського ставлення Варги-Століна орієнтований на виявлення батьківського ставлення до дітей. Методика «шкала сімейного оточення» призначена для оцінки соціального клімату в сім'ях всіх типів. Опитувальник «Шкала сімейної адаптації та згуртованості» (FACES-3) являє собою один з найбільш відомих стандартизованих опитувальників, призначених для оцінки сімейної структури, згуртованість, адаптація та комунікація.

Для попередження вживання психоактивних речовин ми створили соціальну рекламу, в якій висвітлили статистику смертності від вживання таких речовин, а також інтерв'ю людей котрі вже не можуть вилікуватися, та продемонстрували її матерям.

Для попередження насильства в сім'ї розглянули поняття «насильство в сім'ї» в українському законодавстві, виділили ознаки, характерні для ситуації насильства в сім'ї, розглянули перелік видів насильства та дій, які до них належать. Для цього використали такий метод як мозковий штурм «Асоціації до слова «насильство». На першому етапі виконання вправи на великому аркуші пишеться чорним фломастером великими літерами слово «НАСИЛЬСТВО» і пропонує учасникам озвучити асоціації, які виникають у них щодо цього слова. На другому етапі виконання вправи учасникам пропонуються до обговорення наступні питання:

- Чи важко було знайти відповідну асоціацію?
- Чи пов'язані якісь із цих асоціацій із вашим власним досвідом?
- Де найчастіше можна зустрітися з ситуацією насильства?
- Наскільки поширеним є насильство в сім'ї? Що цьому сприяє?

Після виконання вправи ми підвели підсумок щодо визначень поняття «наси́льство», «домашнє наси́льство» з використанням інформації за результатами досліджень щодо поширення цього явища в Україні та світі.

2. Вправа «Чи це наси́льство?»

Мета – допомогти присутнім більш глибоко усвідомити ознаки, характерні для ситуації наси́льства. Для виконання вправи за допомогою скотчу чи крейди на підлозі проводиться лінія, яка ділить кімнату навпіл – ця лінія може бути і уявною, головне, щоб учасники домовилися:

Якщо хтось відповідатиме на поставлене соціальним педагогом запитання «так», то має стати з лівого боку від лінії, якщо «ні» – з правого боку. Якщо особа не визначилася – вона залишається по центру. Соціальний педагог пропонує учасникам розглянути Типові ситуації та дати відповіді на питання: «Це ситуація наси́льства?». Після кожного питання, коли учасники займуть місця відповідно до власної точки зору, соціальний педагог пропонує кожній групі (це можуть бути добровольці від групи) пояснити своє рішення. Озвучена мотивація не обговорюється, соціальний педагог відразу переходить до наступного питання. Далі соціальний педагог звертається до учасників тренінгу з пропозицією подумати: «Чи були наявні наведені вище ознаки наси́льства в тих ситуаціях, коли ви відповіли «Так» на питання?», та поділитися враженнями від виконання вправи.

3. Вправа «Види наси́льства»

Соціальний педагог надає учасникам інформацію, представлену на підготовленому аркуші щодо видів домашнього наси́льства відповідно до визначення, наведеного в Законі України «Про попередження наси́льства в сім'ї»: фізичне, психологічне, економічне та сексуальне. Далі соціальний педагог об'єднує учасників у 2 групи. Кожна група отримує картку з визначенням виду наси́льства, з яким вона працюватиме. Завдання для кожної групи: визначити дії, які підпадають під конкретний вид наси́льства. Після завершення виконання завдання кожна група демонструє свої результати у великій групі. Соціальний педагог разом із групою в інтерактивному режимі

аналізує та доповнює наведений список дій для кожного виду. Питання для обговорення :

- Чи важко було визначати перелік дій, що підпадають під визначення певного виду?
- З яким видом насильства було працювати найважче?
- Що нам дає розуміння видів насильства та дій, які можна вважати насильницькими?

Для того щоб грамотно організувати процес мотивації учнів початкової школи й управляти ним, необхідно діагностувати навчальну мотивацію учнів за допомогою анкетування, у результаті якого визначають рівні мотивації за високим, середнім, низьким діапазонами. Анкета для оцінювання рівня шкільної мотивації (за Н. Лускановою), Проективна методика «Школа звірів» (за Т. Нежновою) Ця методика допомагає виявити шкільні неврози на початковій стадії розвитку, з'ясувати причини й способи їх коригування. Атмосфера доброзичливості й відсутність оцінних суджень під час малювання сприяють тому, що дитина розкривається глибше. До того ж малювання для молодших школярів є звичним і цікавим заняттям. Аналізування зображеного дає можливість зробити деякі припущення щодо труднощів, що виникли в дітей у процесі навчальної діяльності.

Для профілактика правопорушення серед матерів ми застосували такий метод як бесіда на тему: «Особливості кримінальної відповідальності дорослих в межах сучасного законодавства» також бесіда «Профілактика правопорушень серед дорослих людей під час безробіття» а також організовували зустріч з представником поліції який провів бесіду на тему: «Дотримання дисципліни і законності під час браку грошей та недопущення вчинення кримінальних та адміністративних правопорушень, види відповідальності за їх вчинення»

Також для нормалізації самооцінки дітей ми використовували такі вправи на формування адекватної самооцінки:

Вправа «Мені подобається в тобі...»

Мета: формувати позитивну самооцінку, розвивати емпатію.

Хід вправи: діти сідають у коло. Соціальний педагог передає м'яку іграшку сусідові, який сидить зліва, зі словами: «Мені подобається в тобі...», завершивши фразу компліментом. І так робить кожен учасник, поки іграшку не передадуть соціальному педагогу. Виконавши вправу, потрібно обговорити, що відчували діти, коли говорили компліменти і коли отримували їх від інших, що для них було складнішим?

Вправа «За що мене любить мама»

Мета: підвищувати значущість кожної дитини в очах однолітків.

Хід вправи: діти сидять у колі. Кожна дитина по черзі говорить, за що її любить мама. Потім можна попросити когось із дітей, щоб той по вторив, за що любить мама кожного з присутніх. У разі необхідності діти підказують. Потім відбувається обговорення з дітьми, чи приємно їм було, коли тієї що вони сказали, діти запам'ятали. Робиться висновок про те, що потрібно бути уважними до людей, слухати їх.

Також вправи для відреагування і перенаправлення агресії на об'єкт.
Вираження гніву

Вправа «Намалюй свою агресію»

Мета: відреагувати на агресію через зображальну діяльність.

Хід вправи: спочатку соціальний педагог просить дитину пригадати ситуацію або людину, яка викликає максимальне відчуття гніву. Можна обговорити, у яких частинах тіла дитина відчуває гнів. Дорослий просить намалювати свій гнів. Важливо, щоб дитина як під час виконання малюнка, так і після проговорила свої почуття. Потім дитині пропонується зробити з малюнком усе, що схоче (поговорити з образом гніву, прокричати йому свої почуття, розірвати, зім'яти малюнок, щось домалювати і змінити в позитивну сторону, якщо змінились почуття).

Вправа «Мішечок із криками»

Мета: засвоювати прийоми позбавлення негативних емоцій.

Хід вправи: запропонувати дитині мішечок, у який можна буде кричати, вигукувати слова, коли вона буде відчувати гнів, злість, роздратування тощо.

Вправа «Дражнимось овочами»

Мета: засвоювати прийоми, що сприяють розрядці гніву у прийнятній формі за допомогою вербальних засобів.

Хід вправи: діти стоять у колі й передають м'яч, називаючи одне одного різними необразливими словами. Звернення має починатись зі слів: «А ти...» (наприклад: «А ти – картопля!»). У завершальному колі діти говорять своєму сусідові приємні слова («А ти – моя радість!»). Гру краще проводити у швидкому темпі. Потрібно попередити, що це лише гра і ображатись не потрібно.

Вправа «Подушка»

Мета: відреагувати на агресію через рухи.

Хід вправи: двоє дітей тримають подушку за краї, а третя дитина б'є щосили по подушці. Дітям дається установка, що підчас биття рухатись потрібно не лише руками, а й тулубом, але так, щоб не вдарити дітей, які тримають подушку. Потім діти міняються. Для вправи не використовувати подушки, на яких діти сплять.

Отже після усіх вправ діти стали менш агресивними та тривожними, їм сподобалось працювати в групах, спочатку було дискомфортно, але вже на 2 вправі всі діти стали більш відкритими, та з ними було легше працювати. Також матері замислились над своїм ставленням до дітей, над своїм способом життя.

Результати цих вправ допоможуть дітям успішніше зрозуміти себе, знайти власний шлях у житті, зрозуміти функцію сім'ї у житті людини. А матерям – вибудувати конструктивні взаємини з дітьми, усвідомити індивідуальні особливості кожної дитини та знайти власні ресурси у подоланні складних життєвих ситуацій. На гармонійний розвиток та формування особистості кожної дитини важливий вплив чинить навколишнє середовище. Досить часто під час проживання з рідними батьками у неблагополучній сім'ї, різного роду потреби дитини зазнають деривації, що призводить до дисгармонізації стосунків особистості з оточуючими. Подальші перспективи роботи з материнськими сім'ями бачимо у продовженні тренінгів.

2.3. Аналіз результатів упровадження програми соціально-педагогічного супроводу материнської сім'ї у закладі загальної середньої освіти

Отже розробивши програму соціально-педагогічного супроводу материнської сім'ї на третьому етапі було зроблено аналіз результатів упровадження такої програми.

Саме співвідношення оцінки потреб до та після впровадження програми, показують що в матерів зросли показники батьківського потенціалу. А саме матері які не знали що робити з проявом насильства до своїх дітей, бо робили часто це не обізнано, на це впливали різні зовнішні фактори такі як: безробіття, низький рівень соціальної підтримки, розлучення тощо. Після повторної оцінки потреб почали враховувати інтереси також дітей та вирішувати питання виховання через розмови а не через силу.

Результати оцінки потреб сімей після упровадження програми подані у таблиці 2.6.

Таблиця 2.6.

Результати оцінки потреб сімей після упровадження програми

№ з/п	Критерії	Результати Після упровадження програми
1	Стан задоволення потреб дитини: Самопочуття; Харчування; Навчання; Емоційний стан; Шкідливі звички; Сімейні стосунки; Самообслуговування.	- стосунки між матір'ю та дитиною стали більш довірливими; - жорстоке поводження до дітей знизилось - здоров'я дітей покращилось - успішність стала вище; - емоційний стан дітей став більш радісним; - мінімізувалась залежності від комп'ютеру.

Продовження таблиці 2.6.

2	<p>Батьківський потенціал: Здоров'я; Емоційний стан; Шкідливі звички; Соціальні контакти; Зайнятість; Самообслуговування; Виконання батьківських обов'язків; Стан особи матері, її здатність долати СЖО, забезпечувати потреби дитини.</p>	<p>- матері стали більш обізнані в питання працевлаштування та вибору професії, а також знали усі організації куди можна звернутися за допомогою у разі СЖО. - шкідливі звички були виявлені тільки у 5 матерів з 7; - девіантна поведінка; - для матерів з інвалідністю були приставлені соціальні робітники які допомагають їм у побуті; - схильність до правопорушень;</p>
3	<p>Фактори сім'ї та середовища: Соціальні стосунки; Доходи; Борги; Помешкання та його стан; Вплив факторів сім'ї та середовища на задоволення потреб дитини.</p>	<p>- конфлікти з вчителями, лікарями мінімізувалися; - материнські сім'ї почали звертатися за допомогою до спеціальних соціальних служб;</p>

Також ми повторно вирішили діагностувати рівень тривожності дітей саме з материнських сімей. По показнику Нормальний рівень тривожності до програми був 15% після 60%, тобто дітей з нормальною тривожністю збільшилось, по показнику підвищена тривожність до програми було 30 % після 35%, по показникам явно підвищеної та дуже високої тривожності результати суттєво знизились що говорить про те що в дітей після проведеної соціально-педагогічної роботи з їх матерями та ними самими знизилась тривожність. На особливу увагу потребують передусім учні з високою та занадто високою загальною тривожністю. Як відомо, така тривожність є наслідком або реального неблагополуччя школяра у найважливіших галузях діяльності та спілкування, або існує всупереч об'єктивному благополуччю

положенню – як наслідок певних особистісних конфліктів, порушень у розвитку самооцінки та ін. В останні роки посилюється орієнтованість індивідуальних систем цінностей на позасімейні сфери діяльності, а сім'я все частіше асоціюється з перешкодою до особистого успіху. Проте посилення кризових явищ в сім'ях все ж не означає підтвердження прогнозів про зникнення сім'ї як соціального інституту. Тому суспільство повинно турбуватися про захист і розвиток сім'ї. Отримані результати представлено на рисунку 2.1.

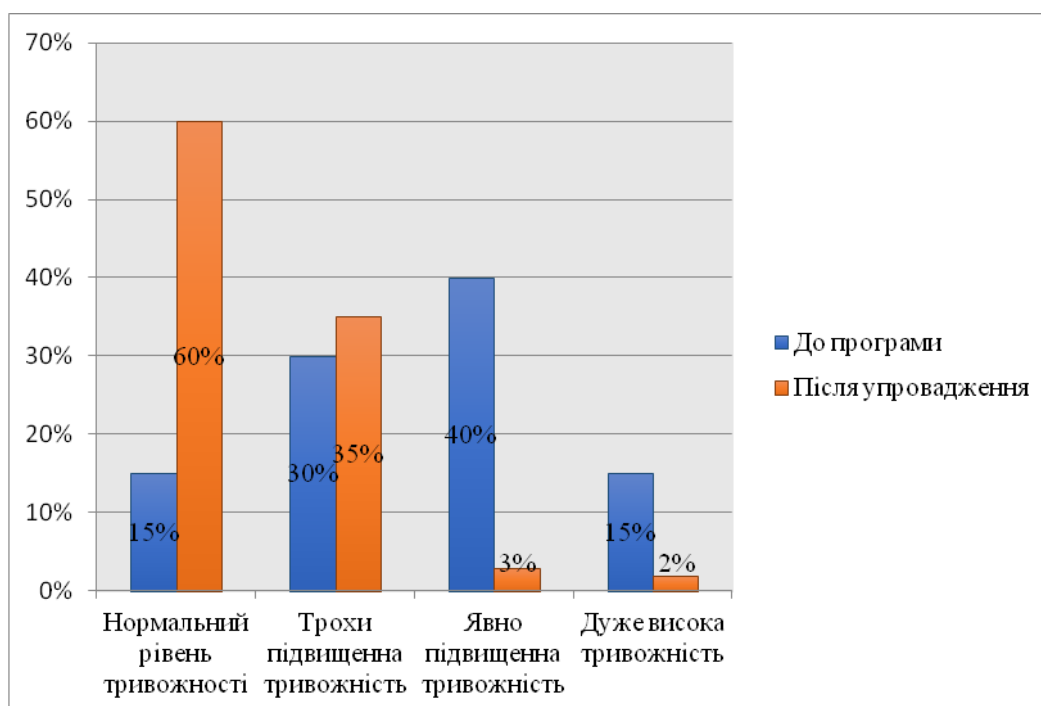

Рисунок 2.1. – Порівняння результатів експериментальної групи на констатувальному та контрольному етапах.

Також повторно була проведена діагностика самооцінки.

Самооцінка особистості – результат оцінювання людиною своїх якостей, себе, рівня успішності власної діяльності, оцінювання своєї особи іншими людьми, виходячи з системи цінностей людини. Самооцінка – суб'єктивне утворення в людській психіці, але воно є відображенням норм і оцінок, що існують в суспільстві та в міжособистісних стосунках. Самооцінка пов'язана з однією з центральних потреб людини – потребою в самоствердженні, із прагненням людини знайти своє місце в житті, ствердити себе як члена

суспільства в очах оточуючих і у своїй власній думці. Під впливом оцінки оточуючих у особистості поступово складається власне ставлення до себе і самооцінка своєї особистості, а також окремих форм своєї активності: спілкування, поведінки, діяльності, переживань.

На основі неадекватно завищеної самооцінки у дитини виникає неправильне уявлення про себе, ідеалізований образ власної особистості і можливостей, своєї цінності для оточуючих, для загальної справи. Отримані результати представлено на рисунку 2.2.

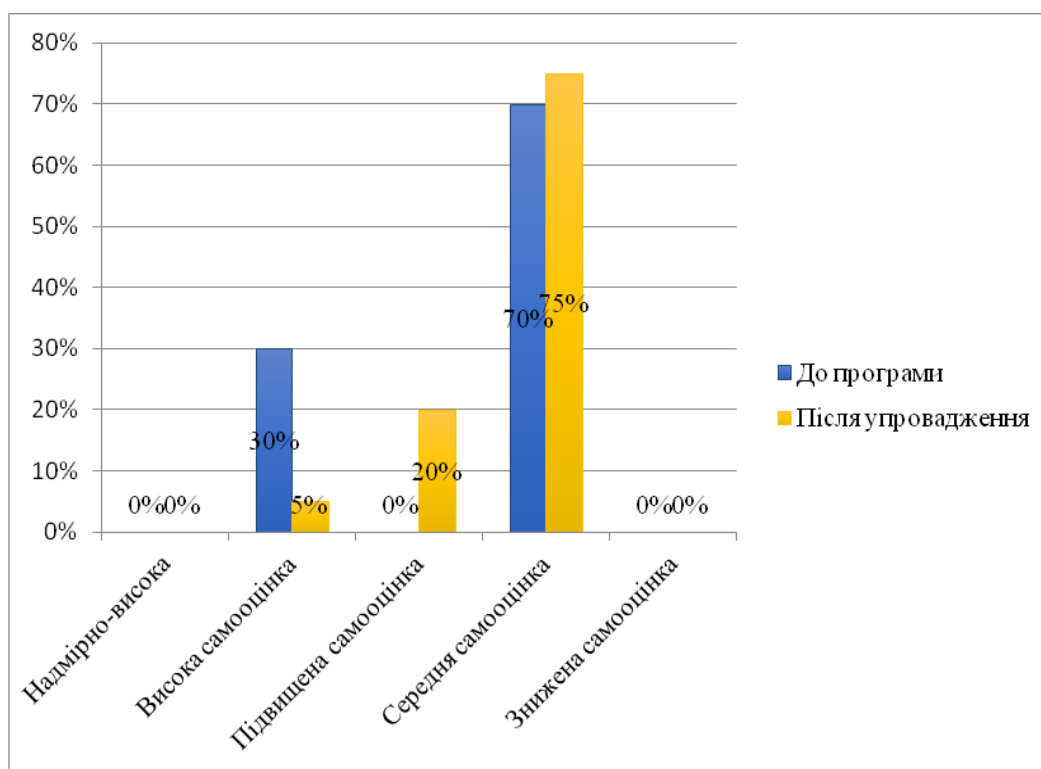

Рисунок 2.2. – Співставлення результатів відповідей до та після упровадження програми, соціально-педагогічного супроводу материнських сімей (у %).

Також повторно була проведена діагностика агресивності молодших школярів.

Під агресією розуміються акти ворожості, атаки, руйнування, тобто дії, які шкодять іншій особі або об'єкту. Людська агресивність є поведінкова реакція, що характеризується проявом сили в спробі завдати шкоди або збиток особистості або суспільству. Під агресією розуміється сильна активність,

прагнення до самоствердження. Агресія – реакція, у результаті якої інший організм одержує болючі стимули. Агресія – фізична дія або погроза такої дії з боку однієї особини, які зменшують волю або генетичну пристосованість іншої особини.

В основі агресивної поведінки дітей найчастіше знаходяться психологічні або соціально-психологічні проблеми. Серед форм агресії можна виділити такі: фізична агресія, непрямая агресія, вербальна агресія, схильність до роздратування, негативізм. З форм ворожих реакцій відзначаються: образа, підозрілість.

Отримані результати представлено на рисунку 2.3.

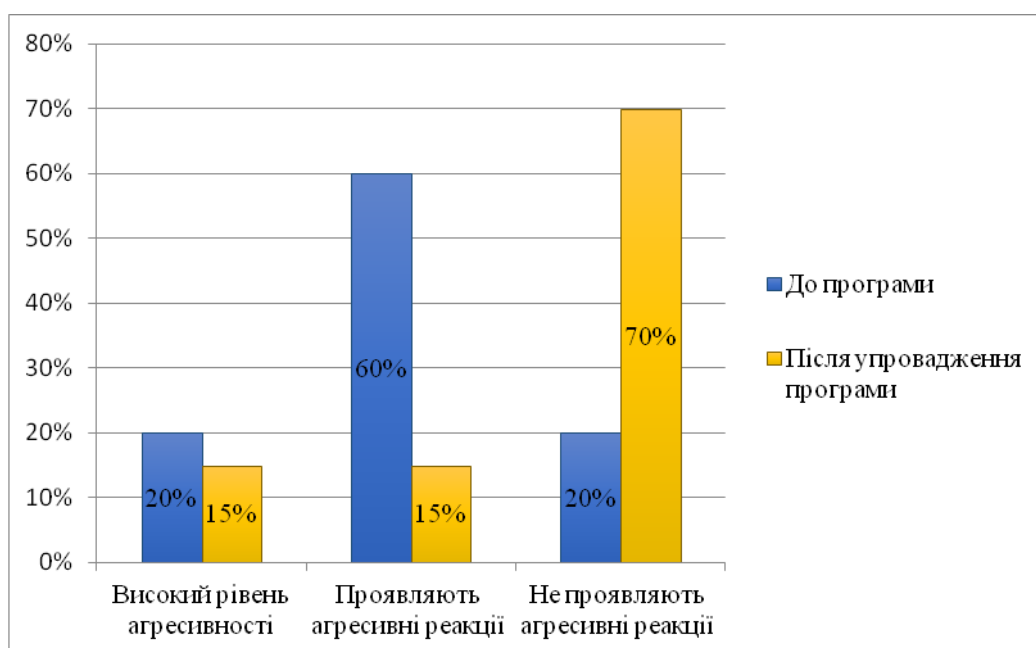

Рисунок 2.3. – Співставлення результатів відповідей до та після упровадження програми, соціально-педагогічного супроводу материнських сімей (у %).

Отже, отримані дані та результати контрольного дослідження проблеми соціально-педагогічного супроводу материнських сімей, показали нам що в цілому ефективність впровадженої соціально-педагогічної програми має позитивні результати але все ж деякі проблеми у материнських сім'ях все ж залишаються актуальними, суттєві зміни відбулись щодо розширення обізнаності матерів в соціальних, правових та економічних питаннях, а також в

попередженні насильства в сім'ї, також змінився емоційний стан дітей з материнських сімей коли зменшився рівень тривожності та агресивності, діти значно краще почали спілкуватися зі своїми однолітками перестали битися, та почали виявляти більш поважливе ставлення до них.

Проте програма потребує удосконалення, особливо у блоку, який стосувався педагогічної культури матерів та налагодження взаєморозуміння між учнями та матерями, у цьому блоці відбулися незначні зміни, бо як показала практика що найважчим є зламати стереотипи виховання які вже укорінилися в певній материнській сім'ї, та пояснити матері що потрібно також слухати дитину та поважати її, а тому можна зробити такий висновок що все ж культура сім'ї передається дітям, і тому яке відношення було до матерів в дитинстві таке вони і переймають у своє життя, а тому саме розвиток дитини та налагодження її психоемоційного стану є важливим адже в майбутньому свою модель поведінки вона передасть своїм дітям.

Тому, вважаємо перспективним підсилити просвітницький та профілактичний блок програми.

ВИСНОВКИ

У дипломній роботі здійснено теоретичний аналіз та експериментальну перевірку ефективності соціально-педагогічного супроводу материнської сім'ї.

Вивчення поглядів дослідників які вивчали материнські неповні сім'ї свідчать що материнська сім'я є особливим видом сімей, який потребує соціально-педагогічного захисту з боку держави, так яка має велику кількість соціальних проблем (матеріальних, соціально-психологічних, виховних) що призводять до конкретних негативних явищ, пов'язаних з малозабезпеченістю, порушенням звичайного розподілу сімейних ролей, вихованням дітей, функціонуванням.

Материнська сім'я не має можливості гарантувати виконання всіх функцій, які покладені на сім'ю в повній мірі. Все це впливає не лише тільки на внутрішній стан неповної сім'ї, а й на соціальне самопочуття суспільства. Якраз в наслідок цього, втручання в життєдіяльність неповної сім'ї соціального педагога вважається важливим.

В ході аналізу українського досвіду надання допомоги материнським сім'ям виявлено ряд законодавчих і нормативно-правових актів які є основою для соціально-педагогічної роботи з такими сім'ями. До таких документів відносяться: Конституція України, Цивільний та Сімейний кодекси України, Закони України: «Про охорону дитинства», «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії», «Про звернення громадян», «Про інформацію», «Про соціальні послуги», «Про попередження насильства в сім'ї», Укази Президента України: «Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей», «Про Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту», «Про додаткові заходи щодо посилення соціального захисту багатодітних і неповних сімей», Постанови Кабінету Міністрів України: «Про утворення Державної соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді», «Про порядок надання пільгових довготермінових кредитів

молодим сім'ям», «Порядок взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах» затверджений наказом міністерств України у справах сім'ї молоді та спорту, охорони здоров'я, праці та соціальної політики, освіти і науки, внутрішніх справ, транспорту і зв'язку, Державного комітету України з питань виконання покарань. Від виконання завдань, поставлених цими нормативними документами залежить рівень життєдіяльності конкретної материнської сім'ї, а відтак – благополуччя значної частини нашого суспільства.

На основі аналізу розвитку дітей молодшого шкільного віку виявлено що ці діти в соціально-економічному плані найменш економічно захищені і частіше дані самі собі через зайвої зайнятості та трудової перевантаженості мами. У медичному плані ці малюки більше схильні до різних хвороб, що протікають у важкій формі і частіше страждають різними соматичними захворюваннями в повнолітньому віці. При розгляді психолого-педагогічних якостей у дітей з материнських сімей частіше з'являються нервові і психічні розлади, порушення поведінки, складається дефектний образ особистості і є велика кількість проблем психічного характеру, від нерішучості і тривожності до порушення статевої ролі самоідентифікації і зниження самооцінки, внаслідок того власне що частіше материнське сімейство з'являється через розірвання шлюбу батьків то в цьому випадках мами поділяються на два типи: перший – матері які власні негативні емоції, обурення і невдоволення часто несвідомо виливають на дитину, другий – коли мати намагається відшкодувати недолік батьківської турботи та піклування, оточуючи дитину зайвою ласкою, тобто буває помічена гіперопіка в сім'ї яка негативно впливає на дитину. Метою соціально-педагогічної роботи з материнською сім'єю є забезпечення нормальних умов для функціонування такої сім'ї, її розвитку та задоволення потреб її членів, а найголовнішим особистісний розвиток дітей. У роботі з неповною сім'єю реалізуються всі найважливіші функції діяльності соціального педагога: діагностична, прогностична, превентивна, правозахисна, соціально-педагогічна, соціально-побутова, комунікативна, морально-

гуманістична, організаційна. Основні напрями роботи: соціальна допомога, соціальне обслуговування, соціальний захист, соціальна підтримка, соціальне забезпечення, соціальне посередництво, соціальна адаптація, соціальна діагностика, соціальна профілактика, соціальна корекція, соціальна реабілітація. Основними видами соціальної допомоги материнській сім'ї є: соціальний супровід з соціальним інспектуванням, соціальне консультування, соціальна терапія.

Проблема існування материнських сімей є актуальною не лише в Україні, але й за кордоном. Зарубіжний досвід соціальної роботи з неповною сім'єю є багатограним. Соціальні педагоги виступають консультантами, помічниками, захисниками, організаторами і координаторами допомоги батькам та дітям. Найчастіше соціальні педагоги пропонують максимально об'єктивний варіант стосунків для співробітництва в інтересах дитини. Зарубіжний досвід переконує в необхідності використання різних видів соціально-педагогічної допомоги материнській сім'ї, функціонування служб психологічної реабілітації розлучених батьків та їх дітей, педагогічного консультування, соціальної корекції та інше. Використання зарубіжного досвіду соціально-педагогічної роботи з дітьми з материнських сімей є перспективним для України. Все ж таки зараз в центрах більш приділяють уваги загалом материнській родині та допомагають як дитині так і мати яка з нею залишилася, і це є правильним, але соціально-педагогічна робота з дітьми з материнських сімей має орієнтуватись на збалансований розвиток дитини та моделювання повноцінних родинних відносин в майбутньому.

Тому перспективними програмами та формами роботи в Україні є такі: як створення служб таких як «Гайденс», а також упровадження таких програм як «Підтримка доходу» (Швеція), спрямована на створення робочих місць, стимулювання здобуття освіти, перекваліфікацію, зайнятість жінок, також матерів з неповнолітніми.

Ефективність роботи соціального педагога з батьками страждає, перш за все, від того, що найчастіше ми не знаємо проблем конкретної сім'ї, її

психологічного стану, особливостей батьківського ставлення до дітей, типів порушення сімейного виховання. Існує багато способів і прийомів діагностики сім'ї та сімейного виховання - від бесід з батьками до малюнків і творів дітей про сім'ю - і отримувати з них основну інформацію про сім'ю.

Соціальному педагогу відводиться роль консультанта, що постачає сім'ю необхідними відомостями і навчає його деяким спеціальним вмінням, прийомам взаємодії з дитиною, яка роз'ясняє батькам способів створення умов, необхідних для розвитку дитини; радника, інформує сім'ю про важливість і можливості взаємодії батьків і дитини в сім'ї, розповідає про особливості розвитку дитини, що дає практичні поради з виховання дітей; захисника, що захищає права дитини в разі, коли доводиться стикатися з відстороненістю батьків від процесу виховання дітей. Таким чином, фахівець і мати знаходяться на одному рівні партнерських відносин. Ми вважаємо, що така модель дозволяє більш ефективно вирішувати поставлені завдання розвитку дитини через організацію ефективного, приємного і гармонійного внутрішньо сімейного спілкування дорослих і дітей.

Отже, нами було розроблено програму соціально-педагогічного супроводу материнських сімей змістом якої є такі напрями: інформування про доступ до правових, соціальних і економічних послуг соціальних інституцій; педагогічна підтримка учнів в освітньому процесі; налагодження взаєморозуміння між учнями та матерями; формування педагогічної культури матерів тощо; інформування про загрози вживання психоактивних речовин; профілактика правопорушення серед матерів; попередження насильства в сім'ї. Яка має в своєму складі ряд принципів, методик та технологій: індивідуальний, груповий та колективний характер, містить такі основні технології як: сімейна терапія, сімейна психопрофілактика, генограма, сімейне консультування. Методи: спостереження, бесіда, тестування, анкетування. Форми просвітницької роботи батьками різнобічні: лекції, семінари, диспути, практичні заняття, консультації; видання і розповсюдження брошур, буклетів, методичних посібників, інформаційних матеріалів; тренінги; тематичні

передачі на радіо, телебаченні; рольові ігри. круглі столи. Але незважаючи на це соціальний супровід сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах, потребує постійного вдосконалення та шукає шляхи до нього. Програма не претендує на остаточне вирішення проблем функціонування материнських сімей але мету було досягнуто.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии: Перевод с немецкого и вступительная статья А. М. Боковикова. Москва : Фонд «За экономическую Грамотность», 1995. 96 с.
2. Фигдор Г. Дети разведенных родителей: между травмой и надеждой (психоаналитическое исследование). Москва : Наука, 1995. 376 с.
3. Бондарчук О. І. Психологія сім'ї: Курс лекцій. Київ : МАУП, 2001. 96 с.
4. Борисенко Ю. В., Портнова А. Г. Проблема отцовства в современном обществе. *Вопросы психологии*. 2006. № 3. С. 122 – 130.
5. Дружинин В. Н. Психология семьи. Екатеринбург : Деловая книга, 2000. 208 с.
6. Захаров А. И. Как предупредить отклонения в поведении ребенка. Москва : Просвещение, 1986. 128 с.
7. Эйдемиллер Э. Г., Добряков И. В., Никольская И. М. Семейный диагноз и семейная психотерапия. Санкт-Петербург : Речь, 2006. 352 с.
8. Кон И. С. Ребенок и общество. Москва : Педагогика, 1988. 270 с.
9. Семиченко В. А., Заслуженюк В. С. Психологія та педагогіка сімейного спілкування. Київ : Веселка, 1998. 214 с.
10. Ліщинська О. А. Методика індивідуальної та групової роботи психолога-початківця: навч.-метод. посіб. Кам'янець-Подільський : Абетка, 2004. 112 с.
11. Максимович О. М., Постовий В. Г. Особливості виховання дітей із розлучених сімей: навч.-метод. посіб. Київ : ДЦССМ, 2004. 140с.
12. Овчарова Р. В. Психологическое сопровождение родительства. Москва : Изд-во Института Психотерапии, 2003. 319 с.
13. Петрунько О. В. Актуальні проблеми сексуального виховання підлітків. Київ : ДЦССМ, 2004. 80 с.
14. Повалій Л. В. Християнські цінності української родини: традиції і сучасність. *Початкова школа*. 2005. № 2. С. 52–54.

- 15.Повалій Л. В. Виховання підлітків у неповній сім'ї: навч.-метод. посіб. Київ : Педагогічна думка, 2008. 104 с.
- 16.Дементьева И. Ф. Негативные факторы воспитания детей в неполной семье. *Социологические исследования*. Москва, 2001. № 11. С. 108-118.
- 17.Дементьева И. Ф., Зубарева Н. Н. Степень социальной ответственности подростка в полной и неполной семьях. *Воспитание школьников*. 2003. № 10. С. 13–17.
- 18.Дементьева Н. В. Технология индивидуальной работы с детьми и подростками из неполных семей. *Социальная педагогика: новые исследования*. Вып.1. Москва : Изд-во Ин-та педагогики соц. работы, 2002. С. 22–28.
- 19.Костенко М. А. Помогая неполной отцовской семье. *Отечественный журнал социальной работы*. Москва, 2002. №1. С. 73–76.
- 20.Костенко М. А., Жабина Н. С. Организация социальной работы с неполными отцовской семьей: методические рекомендации. Барнаул, 2000. 55 с.
- 21.Юрченко І. В. Функціонально неповна сім'я: характерні риси та проблеми. *Філософія, соціологія, психологія*: зб. наук. праць. Івано-Франківськ : ВЦВ ЦІТ, 2008. Вип. 13. Ч. 2. С. 207–216;
- 22.Юрченко І. В., Шевчук Г. С. Дослідження особливостей внутрішньо-сімейної ситуації у функціонально неповних сім'ях за допомогою проективної методики «Малюнок сім'ї». *Актуальні проблеми практичної психології*: зб. наук. праць. Херсон : ПП Вишемирський В.С., 2008. Ч. 1. С. 460–465.
- 23.Юрченко І. В. Основні психолого-педагогічні особливості неповних сімей в сучасній Україні. *Педагогічні науки*: зб. наук. праць / за ред. М. Степаненко. Полтава, 2016. Вип. 65. С. 57–64.
- 24.Васильченко О. А. Організація соціального захисту неповної сім'ї: теоретичний і практичний аспекти. *Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*. 2013. № 11. С. 74–79.
- 25.Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. URL:

- <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення: 10.12.2017).
26. Сатановська Л. А. Виховання дітей із неповних сімей як соціально-педагогічна проблема (20-30-ті роки ХХ сторіччя). *Науковий вісник Національного аграрного університету*. 2005. № 88. С. 169–179.
27. Ляшенко І. Неповна сім'я як об'єкт соціальної роботи. *Молода наука 2012: збірник наукових праць студентів, аспірантів і молодих вчених : у 7 т. / ред. кол. О.Г. Бондар та ін.; відп. за вип. С.О. Сириця*. Запоріжжя, 2012. Т. VII : Секція № 16 «Соціологія» ; Секція № 17 «Соціальна філософія», Секція № 18 «Політологія», Секція № 19 «Педагогіка вищої школи. Загальна педагогіка». С. 113–115.
28. Білуха М. Т. *Методологія наукових досліджень: підручник*. Київ : АБУ, 2002. 480 с.
29. Бугайова Н. М. Особливості виховання та соціалізації дитини в неповних сім'ях. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2013. № 2. С. 76–83.
30. Кравченко Т. В. Сім'я та її вплив на соціалізацію дитини. *Педагогіка і психологія*. 2009. № 3. С. 32–42.
31. Лалетіна Г. Неблагополучна неповна сім'я як фактор де соціалізації. *Молода наука: збірник тез наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених 2007 року / голова ред. кол. С. М.Тимченко*. Запоріжжя: ЗНУ, 2007. С. 238–241.
32. Лангмейер И., Матейчек З. Психическая депривация в детском возрасте. Прага : Авиценум, 1984. 334 с.
33. Беляєва О. Виховання дитини в неповній сім'ї. *Психолог*. 2011. Березень, (№12). С. 27–29.
34. Смирнова Е. О. *Детская психология: Учебник для вузов. 3-е изд., перераб.* Санкт-Петербург : Питер, 2009. 304 с.
35. *Соціальна робота: технологічний аспект: навч. посіб.* Київ : Центр навчальної літератури, 2004. 352 с.
36. Гурко Т. А. *Программа социальной работы с неполными семьями.* / Департамент проблем семьи, женщин и детей. Москва : [б. и.], 1992. 15 с.

- 37.Шульга А. В. Проблеми виховання молодших школярів із неповних сімей. *Вісник Запорізького національного університету. Педагогічні науки* : зб. наук. праць / редкол.: Г.В. Локарева (голов. ред.) та ін. Запоріжжя, 2016. № 1(26). С. 65–69.
- 38.Клімкіна Н. Г.Формування соціальної активності підлітків із неповних сімей у навчально-виховному процесі основної школи: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05. Київ, 2009. 24 с.
- 39.Ничипоренко С. В. Проблеми неповних сімей у контексті демографічного розвитку. *Демографія та соціальна економіка*. 2006. № 2. С. 37–43.
- 40.Сысенко В. А. Разводы: динамика, мотивы, последствия. *Социологические исследования*. 1998. № 2. С. 70–95
- 41.Волярська О. Взаємодія матері і дитини в неповній сім'ї. *Теорія і практика гендерного виховання студентської молоді: досвід, проблеми, перспективи*: збірник матеріалів Міжнародної наук-практич. конференції, м. Запоріжжя, 11-12 листопада 2004 р. / від. ред. Міщик Л.І. Запоріжжя, 2004. С. 30–33.
- 42.Докторович, М. О. Формування соціальної компетентності старшого підлітка з неповної сім'ї: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05. Київ, 2007. 20 с.
- 43.Алексєєнко Т. Формування соціально-рольової позиції дітей в умовах повної і неповної сучасної сім'ї. *Рідна школа*. 2002. №6. С.26–28.
- 44.Гаврилова Т. П. О типичных ошибках родителей в воспитании детей. *Вопросы психологии*. 1984. № 1. С. 56–66.
- 45.Грек О. М., Нестерова О. М. Особливості психологічного супроводу тривожних молодших школярів із неповних сімей в умовах рекреації. *Наука і освіта*. 2016. № 9. С. 47–51.
- 46.Демиденко К. Є. Проблеми сімейного виховання неповнолітніх: соціально-правовий аспект. Держава та регіони. Серія: Право. 2003. №2. С.89–92.
- 47.Державна служба статистики України URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 15.01.2018).
- 48.Корнієнко І. Особистісні риси старшокласників із повних і неповних сімей.

- Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2013. № 6. С. 18–189.
49. Сидоренко Ю. І. Формування гармонійних взаємин батьків і підлітків у неповній сім'ї: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Київ, 2016. 20 с.
50. Крушельницька О.В. Методологія та організація наукових досліджень: навч. посіб. Київ : Кондор, 2003. 192 с.
51. Лоренц У. Соціальна робота в Європі що змінюється. Київ : Асоціація психіатрів України, 1997. 199 с.
52. Маннапова К. Р. Психологічні фактори формування життєстійкості підлітків з неповної сім'ї: автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Харків, 2013. 20 с.
53. Марковская И. М. Тренинг взаимодействия родителей с детьми. Санкт-Петербург : Речь, 2005. 150с.
54. Монахов Н. И. Изучение эффективности воспитания: теория и методика. Москва : Педагогика, 1981. 144 с.
55. Сірик І. Особливості гендерної соціалізації дитини з неповної сім'ї. *Вісник Інституту розвитку дитини*. 2015. Вип. 38. С. 153–158.
56. Сірик І. Особливості психічного розвитку дитини, яка виховувалась в неповній сім'ї та інтернаті. *Вісник Інституту розвитку дитини*. 2014. Вип. 32. С. 152–158.
57. Скрипець Б., Герц Н. Розвиток емоційної сфери молодших школярів із неповних сімей: корекційна програма. *Психолог*. 2012. Лютий (№4). С. 11–21.
58. Соловьев Н. Отец в современной семье, как предмет социологического исследования. Москва : Педагогика, 1998. 260 с.
59. Цзинь. У. Порівняльний аналіз особливостей переживання страху в підлітків із повних та неповних сімей. *Наука і освіта*. 2015. №1. С. 164–169.
60. Хитрик Р. Сирітська доля: більшість неповнолітніх злочинців виховуються в неповних сім'ях. *Закон і бізнес*. 2015. 14–20 березня (№11). С. 11
61. Лещенко О.Г. Соціальний супровід сім'ї : навч. посіб. для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра напряму підготовки «Соціальна педагогіка».

- Запоріжжя : ЗНУ, 2017. 151 с.
62. Основи батьківської компетентності : навч. посіб. / за заг. ред. І. Д. Зверевої. Київ : Науковий світ, 2006. 156 с.
63. Оцінка потреб дитини та її сім'ї / І. Д. Зверева, З. П. Кияниця, Ж. В. Петрочко та ін.; за заг. ред. І. Д. Зверевої. Київ : Держсоцслужба, 2007. 144 с.
64. Права дитини : посіб. для журналістів / З. О'Доннелл, Д. Коник, Л. Логінова, та ін.; Київ, 2002. 116 с.
65. Представництво інтересів соціально вразливих дітей та сімей : навч. посіб. / за ред. Т. В. Семигіної. Київ : Четверта хвиля, 2004. 214 с.
66. Проведення комплексної оцінки потреб дитини в інтернатному закладі. Результати дослідження / Безпалько О. В., Зверева І. Д., Постолук Г. І. та ін. / за заг. ред. О. Карагодіної. Київ : «Надія і житло для дітей», ЮНІСЕФ, 2006. 133 с.
67. Проведення комплексної оцінки потреб дитини в інтернатному закладі / Ю. Алімова, О. Безпалько, І. Зверева та ін. Київ : ПП «Март», 2006. 131 с.
68. Соціальна педагогіка. Підручник / за заг. ред. А. Й. Капської. Київ : Центр навчальної літератури, 2006. 468 с.
69. Соціальна педагогіка: теорія і технології. Підручник / За ред. І. Д. Зверевої. Київ : Центр навчальної літератури, 2006. 316 с.
70. Соціальний супровід сімей, що опинились в складних життєвих обставинах: Метод. посіб. / І. Д. Зверева, В. О. Кузьмінський, Ж. В. Петрочко та ін. Київ : ДЦСССДМ., 2006. 84 с.
71. Соціальний супровід сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах : навч.-тренінг. модуль із підготовки спеціалістів центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді / За ред. І. Д. Зверевої, Ж. В. Петрочко. Київ : Держсоцслужба, 2008. — 300 с.
72. Положення про психологічну службу у системі освіти України: Наказ Міністерства освіти України від 22.05.2018 № 509. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0885-18> (дата звернення: 30.11.2019).

ДОДАТКИ

Додаток А

Статистика

Таблиця А.1.

Кількість шлюбів і розлучень по регіонах

	Кількість шлюбів	Загальний коефіцієнт шлюбності, %	Кількість розлучень	Загальний коефіцієнт розлучуваності, %
Україна області	249 522	6,5	128 734	3,3
Вінницька	9 527	6,0	5 445	3,4
Волинська	6 149	5,9	2 725	2,6
Дніпропетровська	21 066	6,5	12 598	3,9
Донецька	11 323	...	7 465	...
Житомирська	7 304	5,9	3 851	3,1
Закарпатська	7 388	5,9	2 816	2,2
Запорізька	10 775	6,2	6 464	3,7
Івано-Франківська	8 003	5,8	3 928	2,8
Київська	12 592	7,2	6 800	3,9
Кіровоградська	5 344	5,6	3 477	3,6
Луганська	4 186	...	3 358	...
Львівська	16 028	6,3	6 218	2,5
Миколаївська	7 216	6,3	4 288	3,7
Одеська	17 125	7,2	8 059	3,4
Полтавська	8 745	6,2	5 045	3,6
Рівненська	6 779	5,8	2 763	2,4
Сумська	5 905	5,4	3 339	3,0
Тернопільська	6 025	5,7	2 842	2,7
Харківська	17 849	6,6	9 428	3,5
Херсонська	6 662	6,3	3 342	3,2
Хмельницька	7 715	6,0	4 458	3,5
Черкаська	6 974	5,7	4 195	3,4
Чернівецька	5 774	6,4	2 917	3,2
Чернігівська	5 647	5,5	3 158	3,1
м.Київ	27 421	9,4	9 755	3,3

Додаток Б

Повідомлення про сім'ю

ЗАТВЕРДЖЕНО
Наказ Міністерства соціальної
політики України
13 липня 2018 року № 1005

Від _____ № _____

Від _____ № _____

(найменування організації/установи/закладу,
яка (який) направляє повідомлення,
поштова та електронна адреси, телефон)

(найменування організації/установи/закладу,
яка отримала (який отримав) повідомлення)

ПОВІДОМЛЕННЯ/ІНФОРМАЦІЯ*

про сім'ю/особу, яка перебуває у складних життєвих обставинах**

Надійшло: усно, письмово, в телефонному режимі, в електронному режимі

Про особу/дитину/сім'ю, яка перебуває у СЖО

_____ (прізвище, ім'я, по батькові, вік дитини, особи або прізвище сім'ї)

Місце проживання (адреса) _____

Контактний телефон _____

Зміст повідомлення/інформації про факти, ознаки чи застереження щодо особи/дитини (відмова від дитини) / сім'ї та дата їх виявлення _____

_____
_____
_____

Від _____

(прізвище, ім'я, по батькові особи, яка подає звернення, інша важлива інформація (ким працює, родинний зв'язок тощо))

самозвернення, від родичів, від сусідів/знайомих, анонімно,
 від суб'єкта соціальної роботи, інше

За результатами _____

(відвідування, обстеження, огляду, рейду тощо)

Вжиті заходи (що було зроблено, які дії вчинено суб'єктом звернення) _____

_____
_____
_____

До повідомлення/інформації додано документи _____

_____

Повідомлення/інформацію прийнято

_____ (прізвище, ім'я, по батькові, посада особи/спеціаліста, яка (який) прийняла (прийняв) повідомлення/інформацію)

Дата _____ Час _____

_____ (посада керівника)

_____ (підпис)

_____ (прізвище, ім'я, по батькові)

